

9875-

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

IRAK VE SURİYE'NİN TARİHİ COĞRAFYASI
(XIX. YÜZYIL SONU)



YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

REMZİ KILIÇ

YÖNETEN

YRD.DOÇ.Dr.MUSTAFA KESKİN

KAYSERİ 1990

T. C.

Yükseköğretim Kurulu

K I S A L T M A L A R

- a.g.d. : Adı geçen dergi
a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
Ank. : Ankara
a.s. : Aleyhi's-selâm
A.Ü.İ.F. : Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
A.Ü.S.B.E. : Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
E.Ü.İ.F. : Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
E.Ü.S.B.E. : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Hz. : Hazreti
İ.A. : İslâm Ansiklopedisi
İst. : İstanbul
km : Kilometre
m. : Metre
M.Ö. : Milattan önce
Ö. : Ölümü
r.a. : Radıyallahu anh
s. : Sayfa
T.K.A.E. : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
T.T.K. : Türk Tarih Kurumu
vb. : Ve benzeri
vs. : Ve saire
Yay. : Yayınlayan

Ö N S Ö Z

Atalarımız olan Selçuklu ve Osmanlı Türkleri pek çok ülkeyi idaresi altına almış ve yüzyıllarca idare etmişlerdir. Bugün bu toprakların çoğu Millî hudutlarımızın dışında olmasına rağmen, tarihimiz ve millî kültürümüz açısından araştırılması önem arz etmektedir.

Araştırmamıza konu olan Irak ve Suriye topraklarının Tarihi Coğrafya açısından incelenmesinin, Ortadoğu'nun coğrafî bütünlüğü dikkate alınırsa bizi ne kadar yakından ilgilendirdiği ortaya çıkar.

Miladî 1000'li yıllardan sonra Selçuklular çeşitli Türk hanedanları ve beyleri, daha sonra Osmanlılar, aynen Anadolu topraklarında olduğu gibi, Irak ve Suriye topraklarında da hüküm sürmüşler, oraları imar etmişler, eşsiz kıymette tarihî eserler vücuda getirmişler, buraların idaresi ve asayişini için yoğun çaba sarfetmişler.

Irak ve Suriye topraklarının büyük bir kısmı, batılıların; Asya Minure (Küçük Asya) dedikleri, Anadolu topraklarının içinde sayılmaktadır. Anadolu, Ön Asya veya Ortadoğu toprakları, asırlardır, tarihî coğrafya ve idarî açıdan, birlikte mütalâ edilmiş, bir bütünlük arz etmiştir. Tezimizde 19.asırdaki idarî taksimâtı belirli kesitlerle verdik. Her bir vilayet veya sancağı verirken meselenin daha iyi anlaşılabilmesi ve bu yerlerin kavranması için ilgili yerlere haritalar koymaya çalıştık. Bu araştırmamız ile Türkiye'nin güney komşularını, tarihî geçmişi ve coğrafî yapısı bakımından da bir nebze olsun tanımaya çalışacağız.

Tezimiz giriş ve iki ana bölümden meydana gelmektedir. Giriş'te başlıca faydalanılan kaynaklar ile idarî terimler üzerinde durduk. Birinci bölümde; Irak ve Irak'taki Bağdâd, Basra, Musul Vilayetleri ve Zûr Sancağı, İkinci bölümde ise; Suriye ve Suriye'deki; Suriye, Halep ve Beyrût Vilayetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kudûs Müstakil Mutasarrıflıklarını ele aldık. Her bir şehir ve beldeye bağlı yerleri tarihi geçmişleri ile vermeye çalıştık.

Beni bu araştırmaya yönelten, kıymetli Hocam Yrd.Doç.Dr.Mustafa Keskin Bey olmuştur. Kendilerine bütün yardım ve desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım. Aynı şekilde Hocam Prof.Dr.Ahmet Uğur Bey'e yapmış olduğu yardım ve göstermiş olduğu yakın ilgilerinden dolayı teşekkürü borç bilirim.

10.03.1990

Remzi KILIÇ

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
KISALTMALAR	11
ÖNSÖZ	111
İÇİNDEKİLER	1V
GİRİŞ	1
Tarihî Coğrafya	7
Eyalet, Vilayet	8
Sancak (Liva), Kaza	9
Nahiye, Beylerbeyi, Vali, Sancakbeyi	10
Mutassarıf, Kaymakam, Nahiye Müdürü, Muhtar	11
Şam Eyaleti, Halep Eyaleti	12
BİRİNCİ BÖLÜM	
A. İRAK BÖLGESİ	16
a. Adları, Sahası, Sınırları	16
b. Tarihî Coğrafyası	18
B. BAĞDÂD VİLAYETİ	20
a. Bağdâd Adı ve Bağdâd Şehri Coğrafyası	20
b. Bağdâd Vilayeti	22
c. Bağdâd Vilayeti'nin İdarî Bölümlenmesi	23
d. Bağdâd Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nahiyelerin Ad- ları ve Tarihî Coğrafyaları	26
1. Bağdâd Sancağı	26
2. Hale Sancağı	28
3. Kerbelâ Sancağı	28
4. Necid Sancağı	30
5. Sâmirâ	30
6. Bâbil	31
7. Kûfe	31
C. BASRA VİLAYETİ	32
a. Basra Adı, Basra Şehri Tarihî Coğrafyası	32
b. Basra Vilayeti	34
c. Basra Vilayeti'nin İdarî Bölümlenmesi	34
d. Basra Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nahiyelerin Ad - ları, Tarihî Coğrafyaları	35
1. Basra Sancağı	35
2. Müntefik Sancağı	35
3. Amâra Sancağı	36
4. Necid Sancağı	37
5. Basra Körfezi	38

D. MUSUL VİLAYETİ	38
a. Musul Adı ve Musul Şehri, Tarihi Coğrafyası	38
b. Musul Vilayeti	40
c. Musul Vilayeti'nin İdarî Bölümlenmesi	41
d. Musul Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nahiyelerin Ad - ları ve Tarihi Coğrafyası	43
1. Musul Sancağı	43
2. Sincâr	44
3. Süleymaniye Sancağı	44
4. Kerkük	45
E. ZÛR SANCAĞI (MUTASARRIFLIĞI)	46
a. Sancağın Tarihi Coğrafyası, İdarî Bölümleri	46
b. Zûr Sancağı'nın Bazı Kazaları	47

İKİNCİ BÖLÜM

A. SURİYE BÖLGESİ	49
a. Adları, Sahası, Sınırları	49
b. Tarihi Coğrafyası	50
B. SURİYE VİLAYETİ	52
a. Şam Şehri ve Şam Adı, Şam'ın Tarihi Coğrafyası	52
b. Suriye Vilayeti ve Tarihi Coğrafyası	55
c. Suriye Vilayeti'nin İdarî Bölümlenmesi	56
d. Suriye Vilayeti'nde Bulunan, Sancak, Kaza ve Nahiyelerin Adları ve Tarihi Coğrafyaları	58
1. Şam Sancağı	58
2. Hama Sancağı	60
3. Havran Sancağı	63
4. Kerek (Mâan) Sancağı	65
C. HALEP VİLAYETİ	66
a. Halep Adı, Halep Şehri ve Tarihi Coğrafyası	66
b. Halep Vilayeti	67
c. Halep Vilayeti'nin İdarî Bölümlenmesi	69
d. Halep Vilayeti'nde Bulunan Yerlerin Adları ve Tarihi Coğ - rafyası	70
1. Halep Sancağı'na Bağlı Olan Yerler	70
D. BEYRÛT VİLAYETİ	72
a. Beyrût Adı ve Şehri, Tarihi Coğrafyası	72
b. Beyrût Vilayeti	73
c. Beyrût Vilayeti'nin İdarî Bölümlenmesi	74
d. Beyrût Vilayeti'nde Bulunan Sancaklar ve Tarihi Coğrafyası	76
1. Beyrût Sancağı	76
2. Akka Sancağı	76
3. Belkâ Sancağı (Nablus)	78
4. Lazkiye Sancağı	79
5. Trablus-Şam Sancağı	80

E. CEBEL-İ LÜBNÂN MUTASARRIFLIĞI	81
a. Tarihî Coğrafyası	81
b. Cebel-i Lübnân'ın İdarî Taksîmâtı ve Bağlı Bulunan Yerleri.	83
F. KUDÛS MÛSTAKİL MUTASARRIFLIĞI	85
a. Kudûs Adı, Kudûs Şehri ve Tarihî Coğrafyası	85
b. Kudûs Mutasarrıflığı ve İdarî Bölümlenmesi, Bölgenin Coğra- fî Yapısı	87
c. Kudûs Mutasarrıflığı'nda Bulunan Kazalar	88
1. Kudûs Merkez Kazası	88
2. Halilür-Rahman	88
3. Gazze Kazası	88
4. Yafa Kazası	89
d. Filistin Bölgesi	89
SONUÇ	91
BİBLİYOGRAFYA	92

G İ R İ Ő

Araştırma tezimiz, Irak ve Suriye'nin Tarihi Coğrafyası hakkındadır. Irak ve Suriye topraklarını 19.asrın sonlarındaki, idarî taksîmatı göz önüne alarak, Tarihi Coğrafyası açısından ele alıp inceleyeceğiz.

Bu topraklar; bugün, Suriye, Irak, Ürdün, Lübnan, Filistin, İsrail, Umman, Katar, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Türkiye gibi devletlerin sınırları içerisinde yer almaktadır.

Araştırmamızda, sadece bugünkü Türkiye hudutları dışında kalan, Irak ve Suriye toprakları ile diğere yerlerin Tarihi Coğrafyasını ele alacağız. Bugünkü yerleşim yerlerinin tarihi seyir içindeki durumu çalışmamızda ağırlıklı olarak ele alınacaktır.

Burada yararlandığımız ana kaynakları ve idarî kavramları, yönetim ile ilgili bazı terimleri vereceğiz. Tarih olarak, sadece milâdî olanları -anlaşılmalarda karışıklığa yer vermemek için- vermeyi tercih ettik.

Önce yararlandığımız kaynaklar hakkında, kısaca bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

1. **Mu'cemu'l-Bıldân:** Bu eser (Ö.1228) Ebû Abdullah Yâkût b.Abdullah el-Hamavî erRumî el-Bağdâdî tarafından Arapça olarak beş cilt halinde yazılmıştır. Bu kitapta birçok beldeler şehirler, tarihî ve coğrafi yönden önem arzeden yerler, birer birer serdedilmiş ve her belde'yi beş bölüm üzere incelenmiştir. Beldeleri Arapça harflere göre alfabetik sıraya koymuş, önce 28 kitaba ayırmış ve her bir kitabı da 28 bab'a ayırmıştır. Beldeleri incelerken; adının ne olduğu, nereden geldiği, değişik isimleri, idarî taksimâtteki yeri, coğrafi yapısı, önemi, tarihi devirler içerisindeki pozisyonu, tarihçesi, kimler tarafından hangi asırlarda nasıl yönetildiği, ünlü şahsiyetleri, sosyo-ekonomik yapısı, ticarî durumu vs. bilgiler etraflıca verilmektedir.

Faydalandığımız bu önemli eser; Berlin, Paris, Petersburg nüshaları ile karşılaştırılarak, I.C.540, II.C.549, III.C.470, IV.C.501, V.C.461 sayfa olarak hazırlanmıştır. Eser Erciyes Üniversitesi İlähiyat Fakültesi kütüphanesinde 276:(I-V) numarada kayıtlı, Beyrût baskısı olup, I. ve II.ciltler,1968, III., IV., V.ciltler 1957 tarihlidir. Pek çok araştırmaya kaynak teşkil eden bu eser, tezimize de büyük ölçüde ışık tutmaktadır.

2. **Âsârû'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd:** Kazvin'de doğmuş, sonra Dımaşk'a gitmiş, Abbasilerin Bağdâd'da son halifesi olan, Mu'tasım zamanında yaşamış, Tarih ve Coğrafya ilmine sahip, Kazvînî (1203-1283) tarafından arapça olarak yazılmış bir eserdir. Coğrafya ilmi ve kâinat'ın tasvir edildiği, şehirleri, beldeleri, köyleri dahi içine alan bir mâlumâta sahiptir.

Bu eserde beldeler; hem insanlık tarihi bakımından, konumu, meşhurluğu, yapısı, bölgesi itibariyle, hem de önemli şahsiyetleri ilim adamları şöhret salmış kimseleri ile nakledilmektedir. Tarihî coğrafya malûmatı azdır.

667 sayfa, tek cilt olan eser 1969 tarihinde, Beyrût'ta Sâdır Kitabevi tarafından yayınlanmış olup, Erciyes Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Kütüphanesi, numara 275'de kayıtlıdır.

3. Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye: Bu eser 1881-1882 yıllarında, yedi cilt halinde Ahmet Rifât Efendi tarafından, İstanbul'da, Türkçe olarak yazılmıştır. Kaynak; meşhur ve garib kalmış olayların nasıl olduklarını teker teker açıklamaktadır. Şahısları, kavimleri ve beldelelerin hallerini, tarihlerini, tarihî olaylarını, müelliflerini, önemli seçilmiş tarihî eserlerini, tarih içindeki yerlerini, mevki ve önemli yapıları ve zamanlarını anlatan bir kitaptır.

Adem (a.s.)'den kendi gününe kadar cereyan eden bütün olayları Osmanlı alfabesinin tertibi üzere sıra ile vermektedir.

I.C.350, II.C.314, III.C.370, IV.C.266, V.C.288, VI.C.288, VII.C.262 sayfadır. I, II, III.ciltler 1881, IV, V, VI, VII.ciltler 1882'de Mahmutbey Matbaası'nda bastırılmış olup, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 606 numarada kayıtlı bulunuyor.

4. Kâmis'ul-Â'lâm: Şemseddin Sâmî tarafından, Türkçe, 6 cilt halinde, alfabetik sıra ile yazılmış 4830 sayfalık oldukça hacimli bir eserdir.

Tarih ve Coğrafya lüğatını ve doğru tabirler ile bütün özel isimleri içine alan bir kaynaktır. Tarihe ait; Bütün kavimler, ümmetler, nebîler, Coğrafya'ya ait; Yer kıtrenin bölümleri, kıtaları, memleket ve devletler... beldelerin tarihi halleri, hepsi etraflıca ele alınmıştır.

Ş.Sâmî eseri hakkında; "2.A.Hamid Han'ın teşviki ile...1.cildini tamamlamayı başardığını, eserinin" Tarih ve Coğrafya ilimlerinin bir "Mahzen-i Kebîr"i hükmünde olduğunu ve eserinin "mükemmel olması için her çeşit yola başvurduğunu ve her türlü fedakârlıkların yapıldığını söylemektedir.

I. ve II.ciltler; 1889'da, III.C.1891, IV.C.1894, V.C.1896, VI.C.1898'de İstanbul'da Mihran Matbaası'nda basılmıştır.

Eserin beş cildinden her biri 800'er sayfa, VI.(son cilt) ise; 830 sayfadır. Eser; Kayseri Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesi 594 numarada bulunmaktadır.

5. Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Uygatı: Ali Cevâd tarafından İstanbul'da dört cilt olarak ve Türkçe yazılmıştır. Dört cilt bir arada; 1212 sayfa olup, kitabın sonunda Osmanlı Sultanları'nın resimleri vardır. Eser; Osmanlı memleketlerinin idarî taksimâtını, meşhur beldelerini, nahiye, kasaba ve en küçük bir deresine varıncaya kadar bütün mevki ve noktalarını, alfabetik olarak açıklamaktadır. Bu eserde, bütün Osmanlı ülkelerinin tarihî ve coğrafî yerleri teker teker tanıtılmıştır. Bazı yerler etraflıca verilirken, bazı yerleşim yerleri de kısaca geçilmiştir. Kitabın; I. ve II.C.1895'de, III.C.1896, IV.C.1899'da yazılmış, Matmutbey Matbaası'nda basılmıştır. Eser; Kayseri Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesi 424 numarada bulunmaktadır.

6. Coğrafyâ-ı Umrânî: 1894'te Mehmet Hikmet tarafından Türkçe olarak İstanbul'da yazılmıştır.

Eser iki kısımdan ibaret olup; 1.kısım'da; Osmanlı devletinin sınırları, sahası, nüfusu, mevkî, ziraatı, ticareti, toprak yapısı, sanayi, ormanları vs. geniş olarak birer birer anlatılmaktadır. 2.kısım'da ise; Avrupa devletlerinin vaziyetleri, Kuzey Amerika hükümetleri, sömürge yerleri, ziraatları, ticaretleri, diğer Avrupa devletlerinin durumları kısaca zikredilmektedir.

366 sayfa olan eser, Osmanlı Devleti toprakları içerisinde Musul, Bagdad gibi vilayetleri ve kazalarını da ele almaktadır.

Tek cilt olan eser (1894) Nişan Berberiyân Matbaası'nda basılmış olup, Kayseri Raşif Efendi kütüphanesi'nde 910-2726 no'da kayıtlıdır.

7. Coğrafya-ı Umûmî: Abdurrahman Şeref Bey tarafından 1895 yılında İstanbul'da Türkçe yazılmış bir eserdir.

Eserin önsözünde; "Onyedî sene müdürlüğünü yaptığım Mülkiye Mektebi'nin Umûmî Coğrafya derslerine acizane girdim, verdiğim derslerin sırasıyla toplanıp düzenlenmesinden işbu naçiz eser ortaya çıktı ve 1883'-den itibaren 1. ve 2.ciltleri sırasıyla basıldı" dediğine bakılırsa, eserin ders kitabı olduğu anlaşılmaktadır.

Birinci ciltte; Coğrafya-ı Riyâzî ve önsöz ile; Asya, Afrika, Amerika ve Okyanusya kıtaları, 2.ciltte; yalnız Avrupa kıtası geniş olarak tarif ve beyan olunmakta, 3.ciltte ise; Ali Tefik Bey'in "Memaliki Osmaniyye Coğrafyası" 3.cilt olarak kabul edilmiştir.

Eserde Coğrafya ilmine ait tanımlar ve açıklamalar verilmektedir.

I.C.400 sayfa, 3.baskı olup Karabet Matbaası'nda basılmıştır.Kitap; Kayseri Raşit Efendi kütüphanesi 910-2647 numara'da kayıtlı bulunmaktadır.

8. Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafyâ-î Osmanî: Safvet Bey 1913 yılında İstanbul'da Türkçe kaleme alınmıştır. Eser, Amire Matbaası'nda 229 sayfa olarak basılmıştır.

Eserde; yerküre, yönler, pusula, harita bilgisi, gece ve gündüz,4 mevsim, iklim vs. Osmanlı Vilayetlerinin coğrafi durumları hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Mısır, Trablusşam, Cezair gibi ve Avrupa hükümetlerinden Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Asya'dan İran, Kafkasya'nın coğrafyası hakkında bilgiler verilmektedir.

Eserde pek çok renkli harita, şekil ve resimler mevcut olup, Kayseri Raşit Efendi kütüphanesinde 10557 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

9. Coğrafya Sözlüğü: Sami Öngör tarafından yazılmış tek cilt, 943 sayfalık bir eserdir. Alfabetik sıraya göre A'dan Z'ye kadar bütün Dünya coğrafyasındaki önemli yerleri, dağ, deniz, belde ve şehir adlarını açıklamaktadır. İstanbul'da 1959 yılında Maarif Basımevi'nde yayınlanmıştır.

10. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimâtı: Prof.Dr.Tuncer Baykara tarafından 1988 yılında yazılmış, Ankara Sevinç Matbaası'nda basılmış ve Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır.

Eser, önsöz ve giriş'ten hariç 6 bölümden ibarettir. Sonuç, Bibliyografya, Ekler;1,2,3 ve Dizin'den mevcuttur. İki kapak arası 272 say-

fadır. Yazar, Giriş'te idarî bölünme ve adlar üzerinde duruyor. Bölümlerde ise; coğrafî idarî adlar, Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklularını dört ana bölümde inceliyor. Osmanlı Devleti'nde Beylerbeylik ve Sancaklar, XIX.yüzyılın başlarında Osmanlı Ülkesi, Tanzimat sonrası yeni adlar, Türkiye'nin XIV.yüzyıl ortalarındaki kaza ve nahiyeleri gibi konular ele alınmıştır.

11. Suriye Vilayetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908): Sabahattin Samur tarafından 1989'da yazılmış, basılmamış doktora tezidir.

9+262=271 sayfa olup, Ankara Üniv.Sosyal Bilimler Enstitüsü'nce hazırlanmıştır.

Eser üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş'te 15 sayfa kadar Suriye'nin Tarihi Coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir. Eserde Suriye hakkında; 1940-1908 yılları arası için geniş malûmat bulunmaktadır. İdarî taksîmât, Şam eyaleti,...Vilayetinin sosyal yapısı,...eğitim öğretim faaliyetleri gibi konular verilmektedir.

Bazı ana kaynaklara gelince; bunlar arasında "İslâm Ansiklopedisi" Tarihi Coğrafya açısından Irak ve Suriye'yi incelerken bize oldukça önemli bir kılavuzluk yaptı. Bitün ciltlerinde Irak ve Suriye ile ilgili bilgileri gözden geçirdik. Şehir, kaza ve beldeleri tanıdık.

"Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü" idarî yerleri. deyimleri tanımlama ve açıklama açısından başvurduğumuz diğer bir önemli kaynaktır.

1946 yılı, Millî Eğitim Basımevi İstanbul baskısının I. ve III. ciltlerinden faydalandım.

Yine Metin Kunt tarafından kaleme alınan, 1978 yılında İstanbul'da yayınlanan, "Sancak'tan Eyalete" adlı eser bize idarî terimler ve deyimler açısından faydalı olmuştur.

Bazı Arapça kitaplar, (Suriye'de yayınlanmış) ve yine Arapça makaleler tezimizin oluşmasında bize ışık tutmuştur.

Daha fazla kaynak taramak mümkün olabilirdi. Ancak, çalışma sürecinin sınırlı oluşu yanında faydalandığımız eserlerin ilmî ve hacimli olması, çoğunun temel kaynak ve araştırma ürünü olması bizi bununla yetinmeye sevketti.

Şimdi ise çalışmamızla ilgili deyim ve terimleri açıklayalım:

Tarihî Coğrafya ne demektir?

Tarih; zaman, coğrafya; mekan'dır. Tarih ve coğrafya, kendileriyle uğraşanların en ziyade meşgul olmaya mecbur oldukları ilimlerdir. Bu iki ilmin birleştiği bir şubeleri vardır ki, o da Tarihi Coğrafya'dır(1).

Tarihî Coğrafya: Yer kürenin çeşitli kısımlarının isimleriyle, temel oldukları meşhur ve önemli hâdiselerden bahseden(2) bir ilimdir.

Coğrafya ilminin birçok kısımları olup, konularına göre bir isim alırlar. Mesela; yerin şekli, biçimi, cismi, gökle olan münasebetinden bahsederse ona "Matematikselsel Coğrafya" denir(3). Eser yerin dağ, nehir, deniz ve boğazlarından, hav adurumundan, toprak yapısından, kısaca tabiat durumundan bahsederse ona "Tabi Coğrafya" denir(4).

Eğer bir memleketin vilayet ve şehirlerinden ve insan eli ile yapılmış diğer eserlerinden bahsederse ona "Siyasî Coğrafya" ve çeşitli zamanlarda bir memlekette ortaya çıkan önemli olaylardan ve değişikliklerden bahsolunursa ona "Tarihî Coğrafya" denir(5).

İşte bizim ilgi alanımız, siyasî coğrafya ile tarihî coğrafya'nın tanifi içindeki kısımlardır. Tarihî coğrafya ile ilgili bazı önemli kavramlar da şunlardır:

-
- (1) Şemseddin Sami, Kâmûsu'l-Arâm, Mihren Matbaası, İstanbul, 1889, C. I, s. 5.
 - (2) Ahmet Rifat, Lügati Tarihiyye ve Coğrafiyye, Mahmutbey Matbaası, İst. 1881, C. III., s. 38.
 - (3) Abdurrahman Şeref, Coğrafya-î Umûmî, Karâbet Matbaası, İst. 1895, s. 4.
 - (4) A. Şeref, a. g. e., s. 4.
 - (5) A. Şeref, a. g. e., s. 5.

EYALET: Vilayet usulünün(1864) kabulünden önce vilayet yerine kullanılırdı. Eyaletler önceleri Beylerbeyi'ler, daha sonra hem Beylerbeyiler hem de Vezirler idaresinde bulunuyordu. Beylerbeyiler ve Vezirler; Valilerden çok selahiyetli-yetkili-idiler. Eyalet Valileri mülki memur'-da değillerdi(6).

Eyalet, kelime olarak "iyala" yani hükmetmek, idare etmek anlamına gelmektedir. Selçuklular devrinden itibaren kullanılır(7). 16.yüzyılda "eyalet" özel durumu olan sancakları ifade için kullanılıyordu. Aslında terim olarak Osmanlılarda "vilayet" ile "eyalet" arasında 17.yüzyıldan sonra pek fark görülüyordu. Eyaletin başında olan yönetici Vali diye anılıyordu(8).

VİLAYET: Kelime olarak "birşey üzerinde hakimiyet" demek olan "vilaya"nın mastarıdır. Türkiye Selçukluları devrinde "vilayet" genelde şehir dışındaki alanları, taşrayı içine almaktadır. "Vilayet" yöre, memleket anlamına da gelir(9). Vilayetler; Osmanlı memleketlerinin en büyük parçasıdır. Vilayetler Valiler tarafından idare olunur(10).

16.yüzyılda Valilerin hükmettikleri mıntika, vilayet diye anılmaya başlamıştır. 19.yüzyıl ortalarında Vilayet kullanılmış, Cumhuriyet'ten sonra Vilayet diye, Osmanlı Sancağı düzeyindeki yerler ifade edilmektedir(11). 1864 tarihli "Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi" adıyla bilinen nizamnâmeye göre Ülke Vilayet denilen dairelere, Vilayetler de Sancaklara ...sahip olacaktardı(12). Söz konusu nizamnâme Vilayetin; mülkî, malî, siyasî ve zabıta işlerini Valinin yetki ve sorumluluğuna vermektedir(13).

(6) Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Millî Eğitim Basımevi, İst.1946, C.1, s.577.

(7) Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, Sevinç Matbaası, Ank.1988, s.30.

(8) Baykara, a.g.e., s.30.

(9) Baykara, a.g.e., s.31.

(10) Safvet Bey, Coğrafya-î Osmanî, Amire Matbaası, İst.(1913), s.100.

(11) Baykara, a.g.e., s.31.

(12) Samur, Sabahattin, Suriye Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (Basılmamış Doktora Tezi) Ank.1989, s.38.

(13) Samur, a.g.e., s.38.

SANCAK (LİVA): Bir idarî mıntıka demek olup, asla bir iskan yeri değildir. Ancak adını, oradaki en önemli iskan yerinden alan Sancaklar da vardır. Sancak, Türkiye Selçuklularında olduğu gibi Osmanlı İdarî Teşkilatının da temelidir(14). 17.yüzyılda Sancaklar teşkilat olarak kalmakla beraber...19.yüzyılda hemen bütün sancakların başlarında Mutasarrıflar olunca, Sancak yerine "Mutasarrıflık" kullanılır olmuştur(15). Sancaklar Vilayetlere bağlıdırlar. Vilayetler Sancaklara ayrıldığı gibi, Sancaklar da Kazalara...ayrılırlar(16).

Sancağın Osmanlı merkez idare düzenince en önemli alt idarî birim olduğu, devletin ülkeyi idare etmek için yaptığı yazımların, tahrir defterlerinin Sancaklar için ayrı ayrı düzenlemiş olmasından açık bir şekilde anlaşılıyor(17).

Sancak yerine "LİVA" da kullanılırdı. Osmanlı saltanatının sonuna kadar memleketin idarî bölümlenmesi; Nahiye, Kaza, Sancak ve Vilayetti (18).

KAZA: Bugünkü ilçenin karşılığıdır. Mülki taksimattan kaymakam idaresinde bulunan yer hakkında kullanılır bir tabirdir(19). Sancağın bir alt birimi gibi telakki edilebilecek olan kaza, Türkiye Selçukluları devrinde görülmediği gibi, kuruluş devri Osmanlı döneminde de yoktur. Kaza; Kadı'nın kadılık mıntıkası anlamındadır. Kadılar mıntıkalarındaki en önemli iskân yerinde oturduklarından, orası kadılık merkezi, kaza merkezi itibar edilmiş, kaza da o iskân yerinin adıyla anılır olmuştur (20). Kazalar 16. ve özellikle 17.yüzyılda iyice belirmiş ve ülke çapında gerçekleşmiştir(21). Sancağın bir alt birimi olan Kaza, 1864 nizamâmesine göre, kaymakamların sorumluluğu altına verilmiştir(22).

(14) Baykara, a.g.e., s.32.

(15) Baykara, a.g.e., s.32.

(16) Safvet Bey, a.g.e., s.100.

(17) Kunt, İ. Metin, Sancaktan Eyalet, Boğaziçi Univ. Matbaası, İst. 1978, 1. Baskı, s.17-18.

(18) Pakalın, a.g.e., C. III, s.118.

(19) Pakalın, a.g.e., C. II, s.228.

(20) Baykara, a.g.e., s.32-33.

(21) Baykara, a.g.e., s.33.

(22) Samur, a.g.e., s.49.

NAHIYE: İdarî taksimat derecelerinin en küçüğü nahiye mıntıkası birkaç köyü ihtiva ederdi. Şimdiki "Bucak"tır(23). Nahiyenin başındaki idare amirine Nahiye Müdürü denirdi. Nahiye; yöre, çevre, memleket anlamına gelir. Türkiye Selçuklularında yoktur. Nahiye 17.yüzyıldan sonra kazanın alt birimi olarak yaygınlaşmıştır(24). 1871 tarihli nizamnâmeye göre bir yerleşim biriminin "Nahiye" olabilmesi için en az 500 erkek nüfusa sahip olması gerekir(25).

BEYLERBEYİ: 14.yüzyıl boyunca Beylerbeyi Osmanlı Devleti'nde taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli sancaklara dağılmış beylerin topluca amiri durumundaydı(26). Beylerbeyi görev bölgesi için kullanılan terim, "Beylerbeylik" ve genel olarak idari bölge manâsına "vilayet" iken 16. yüzyıl sonlarında "eyalet" terimi kullanılmaya başlanmıştır(27).

VALİ: Teşkilî Vilayet Nizamnâmesi, 6.madde ile; Vilayetin;Mülkî, malî, siyasî ve zabıta işlerini, hukukî ahkâmın icrâsını, sultan tarafından tayin olunan bir Valinin yetki ve sorumluluğuna veriyordu(28). Aynı şekilde Vali, devlet tarafından emredilen herşeyi yerine getirmeye ve yetkisi dahilinde kalmak şartı ile vilayet içinde gerekli gördüğü düzenlemeyi yapmaya memurdu(29). Malî konularda ise Valiye "defterdâr" denen bir malî yetkili yardımcı oluyordu.

SANCAKBEYİ: Sancakları idare ederdi, bunlara ümera da deniliyordu. Valiler derecesinde yetkili idiler(30). Sancakbeyi, sancağın en yüksek idarecisi olarak, reaya ve ehl-i örf üzerindeki bu otoritesinin yanında özel görevler için sancaklarına gelen diğer devlet memurlarına yardımcı olmak ve bunların görevlerinde kolaylığı sağlamakla da yükümlüdürler(31). Sancakbeyi; eyalet teşkilatının olduğu zamanlarda beş-on kazalık yerin mutasarrıfına verilen ad'dır(32).

(23) Pakalın, a.g.e., C. II, s. 642.

(24) Baykara, a.g.e., s. 34.

(25) Samur, a.g.e., s. 53.

(26) Kunt, a.g.e., s. 26.

(27) Kunt, a.g.e., s. 28.

(28) Samur, a.g.e., s. 39.

(29) Samur, a.g.e., s. 39.

(30) Pakalın, a.g.e., C. I, s. 557.

(31) Kunt, a.g.e., s. 25.

(32) Pakalın, a.g.e., C. III, s. 119.

MUTASARRIF: Sancak idarecisidir. 17.yüzyıldan itibaren, sancak beği tabiri kaybolup, yerini "mutasarrıf" almaya başladı. 19.yüzyılda bütün Sancakların başlarında "Mutasarrıf"lar olunca sancak yerine "Mutasarrıflık" denir oldu(33). Sancak adı verilen teşekkülün başında bulunan memur hakkında ünvan olarak kullanılan bir tabirdir(34). Teşkil-i Vilayet Nizamnâmesi ile Sancak yöneticisine "Mutasarrıf" adı verildi. Mutasarrıf, Vali gibi kendisine bağlı sancakta, sancağın mülkî malî, hukukî ve asayiş işlerinden sorumluydu. Bu göreve Sultan'ın iradesiyle atanırdı (35).

KAYMAKAM (kâımmakâm): Eski idare teşkilatında kazanın idare amirine verilen ad'dır(36). Kâımmakâmlar ...idare eder(37). 1864 Nizamnâmesinin 64.maddesine göre kaymakamlar; kazada mülkî, malî ve hukukî işleri yürütmekle sorumlu olup, Mutasarrıfa bağlıydılar. Kaymakam Nahiyeye Müdürlerini seçer ve Mutasarrıfın tensibine arzederdi(38).

NAHIYE MÜDÜRÜ: Nahiyenin başındaki idare amirine Nahiyeye Müdürlüğü denirdi. Kaymakamın alt derecesindedir. Şimdiki "Bucak Müdürlüğü"nin adı'dır (39). Nahiyeleri Müdürleri idare eder(40).

Nahiyeye idaresinin statüsünü etraflı bir biçimde düzenleyen ve bir idarî birim haline getiren, 1871 Nizamnâmesi'dir. Buna göre; her nahiyenin bir müdürlüğü ve bir nahiyeye meclisi vardır. Nahiyeye Müdürlüğü tayinini Vilayet Makamı yapar, Dahiliye Nazareti tasdik eder. Müdür Nahiyeye halından seçilir. Nahiyeye köyün üst idaresi değildir(41).

MUHTAR: Köy ve kasabaların idaresi imam ve muhtarlar ile ihtiyar heyetlerine bağlıdır(42). Köy ve mahalleleri 19.yüzyılın yarısına kadar imamlar yönetirdi. 1864 Nizamnâmesi ile muhtarlar; devletin nizam ve tebligatını duyurmak, vergi tahsilinde görevlilere yardımcı olmak, nüfus kayıtlarını tutmak vs. işlerle yükümlüdür(43).

(33) Baykara, a.g.e., s.32.

(34) Pakalın, a.g.e., C.11, s.586.

(35) Samur, a.g.e., s.48.

(36) Pakalın, a.g.e., C.11, s.219.

(37) Safvet Bey, a.g.e., s.100.

(38) Samur, a.g.e., s.49.

(39) Pakalın, a.g.e., C.11, s.642.

(40) Safvet Bey, a.g.e., s.100.

(41) Samur, a.g.e., s.53.

(42) Safvet Bey, a.g.e., s.100.

(43) Samur, a.g.e., s.54.

Bu kısa bilgilerden sonra, tezimizin ana temelini teşkil eden; Irak ve Suriye toprakları üzerinde Osmanlılar zamanındaki idarî taksimâtın iskeletlerini gösterelim.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde;(sancak mad.C.I,s.178 ve devamında) Eyaletler ve Sancaklar birer birer gösterilmektedir.

Şam eyaleti: 9 Sancak, Trablusşam eyaleti; 5 Sancak, **Halep eyaleti:** 7 Sancak, **Rakka eyaleti:** 7 Sancak, **Bağdad eyaleti:** 13 sancak, **Musul eyaleti:** 6 Sancak, **Şehr-i zür eyaleti:** 20 Sancak'tır(44).

1632-1641 yılları arasında Osmanlı idarî düzeninden Suriye ve Irak bölgesi üzerinde bulunan yerlerin idarî düzenine bir bakalım:

ŞAM EYALETİ: Kudûs, Gazze, Safed ve Sayda, Beyrut, Nâblus, Cebel-i Aclûn, Leccûn, Tadmîr Livaları, Şam maliye defterdarlığı, Kerek-i Şavbek Livası, Şam Tımarha defterdarlığı, Şam tımarha kethüdalığı(45).

HALEP EYALETİ: Maarra, Balis, Uzeyir, Selimiyye Livaları ve Haleb maliye defterdarlığı.

Trablusşam Eyaleti: Hama, Humus, Cebele Livaları ve Trablusşam maliye defterdarlığı(46)

Rakka Eyaleti: Birecik, Deyr-i Rahbâ, Habur, Cammase, Benî Rabia, Suruç-cuk Livaları(47).

Bağdâd Eyaleti: Kasr-ı Şirin, İmadiye, Zengene, Semavât, Baclân, Tekrit, Bedre, Ane, Dübül, Arhâ, Kızıl Ribat, Harir livaları ve Bağdad maliye defterdarlığı(48).

Şehr-i Zür Eyaleti: Cudî, Kızılcaale, Şehrân, Şehribâzâr, Erbil, Deyri Rahba, Cammese livaları(49).

(44) Pakalın, a.g.e., C. III, s. 119.

(45) Kunt, a.g.e., s. 189.

(46) Kunt, a.g.e., s. 189.

(47) Kunt, a.g.e., s. 190.

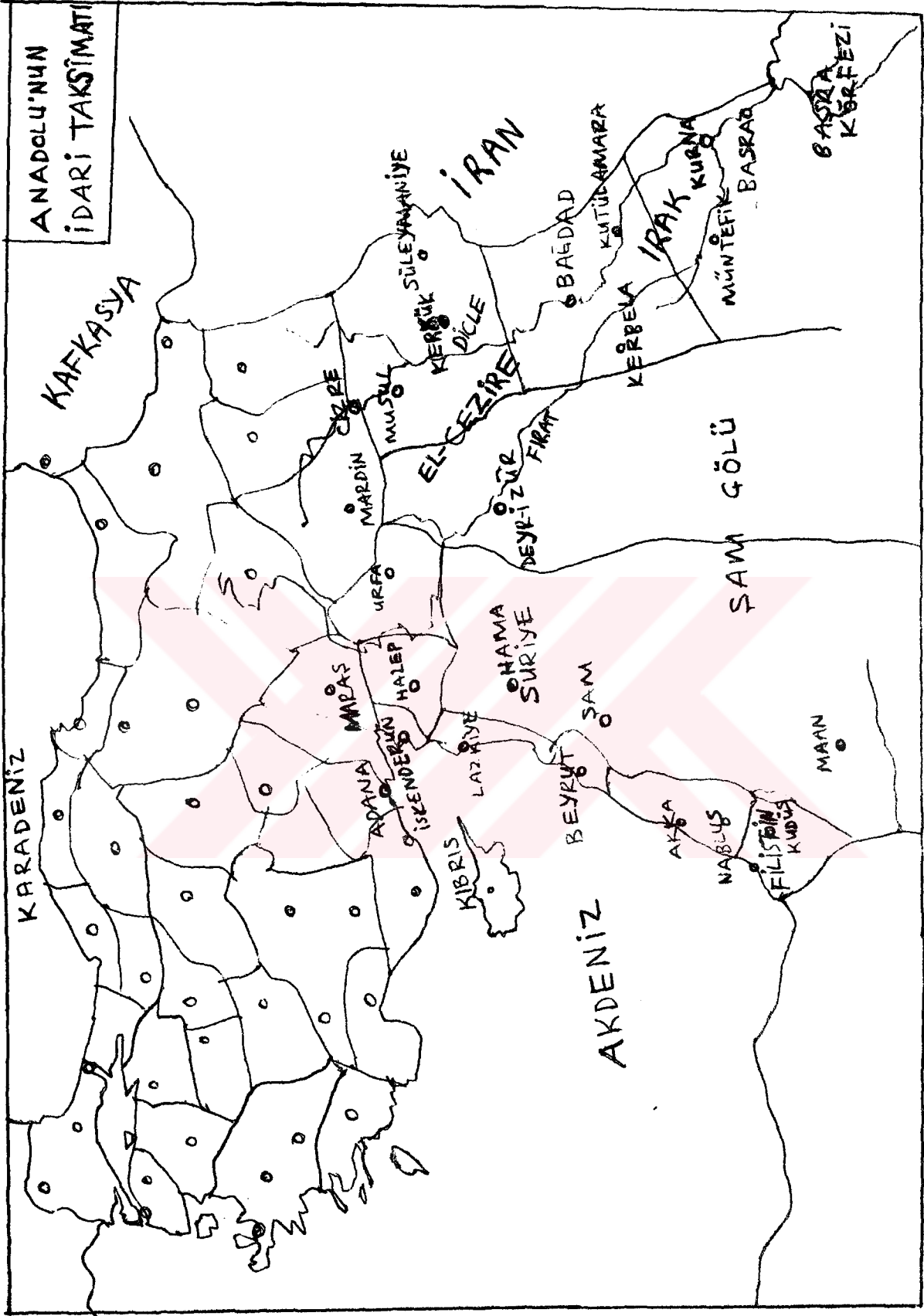
(48) Kunt, a.g.e., s. 195.

(49) Kunt, a.g.e., s. 196-197.

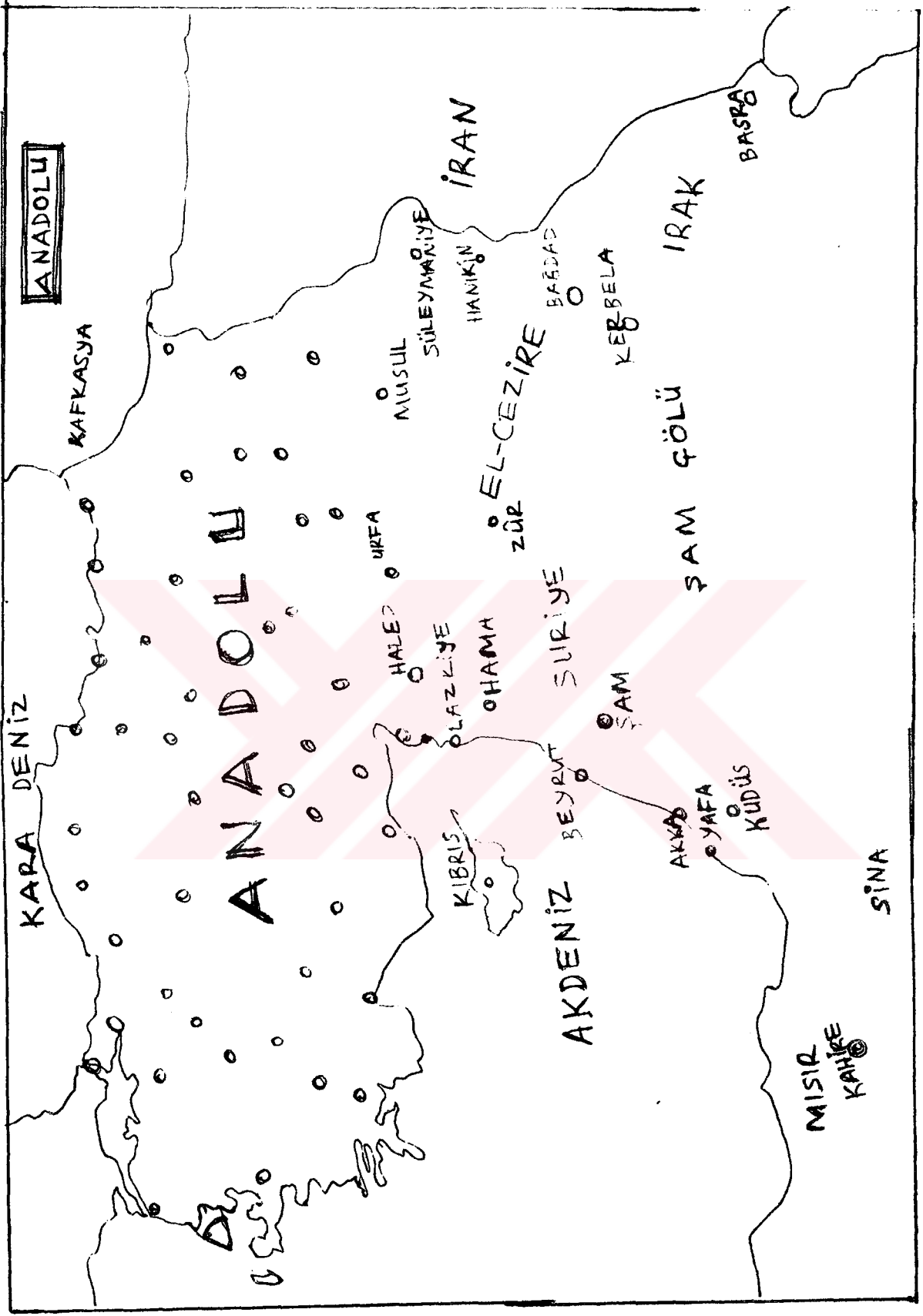
Musul Eyaleti: Bacvanlu, eski Musul, Keşaf, Tekrit, Harüt, Zaho livaları ve Musul Hazine defterdarlığı.

Basra Eyaleti: Remle, tabii Cezair-i Cedide ve Hafar livaları, bir de Lahsa eyaleti vardır(50).

(50) Kunt,a.g.e.,s.196.



* SAFVET BEY, ağı'den alınmıştır.



* SAFVET BEY, sge den alınmıştır

BİRİNCİ BÖLÜM

Tezimize esas olan vilayet ve müstakil sancakların 1895 yılındaki idarî taksimatı şu şekildedir:

<u>Vilayet</u>	<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Nüfusu</u>
1. Halep	3	22	24	994.604
2. Bağdâd	3	12	14	850.000
3. Basra	4	23	15	200.000
4. Beyrût	4	23	15	400.000
5. Suriye(Şam)	3	17	8	604.170
6. Musul	3	17	29	300.280

<u>Sancak(liva)</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Nüfus</u>
1. Kuds-û Şerif	4	3	333.129
2. Deyr-i Zûr	4	15	100.000
3. Cebel-i Lübnan (Beyti'd-dîn)	8	43	225.000 kişidir(1).

Bu dönemde (1898) Kâmusu'l-Âlam'dan şu verileri tesbit ettik:

(1) Ali Cevâd, Memâlik-i Osmanîye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, İstanbul(1895), Mahmutbey Matbaası, C. I, s. 11-12.

<u>Vilayet</u>	<u>Nifusu</u>	<u>Şehir</u>	<u>Nifusu</u>
Musul	300.300	Dımaşk(Şam)	150.000
Bağdad	850.000	Bağdad	140.000
Basra	200.000	Halep	127.000
Suriye	350.000	Beyrut	120.000
Haleb	995.800	Kerbelâ	65.000
		Musul	61.000
<u>Mutasarrıflık</u>	<u>Nifusu</u>	Kudûs	41.000
Kudûs	323.000	Humus	35.000
Zür	100.000	Kerkük	30.000 kişidir(2).
Cebel-i Lübnan	399.500		

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye;(64.defa) 1908'deki idarî bölümlerinde ise şöyledir:

<u>Vilayet</u>	<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Köy</u>
1.Basra	1.Basra	3	8	121
	2.Müntefik	3	16	6
	3.Necid	2	4	69
	4.Amarâ	1	6	14
2.Bağdâd	1.Bağdâd	11	17	
	2.Divâniye	3	13	
	3.Kerbelâ	3	4	
3.Musul	1.Musul	5	9	1147
	2.Kerkük	5	13	1163
	3.Süleymaniye	4	6	1084
4.Halep	1.Halep	13	32	2022
	2.Urfa	4	12	1319
	3.Maraş	4	28	459
5.Suriye	1.Şâm-ı Şerif	9	10	400
	2.Kerek	3	6	35
	3.Hama	3	12	317
	4.Havran	6	7	381 dir(3)
6.Beyrût	1.Beyrût	3	8	353
	2.Akka	3	4	256
	3.Trablus	3	6	672
	4.Lazkiye	3	17	1440
	5.Nablus	2	7	238 dir(4)

(2) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4420.

(3) Baykara, a.g.e., s.136.

(4) Baykara, a.g.e., s.137.

Müstakil sancaklara gelince;

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Köy</u>
1.Kuds-ü Şerîf	5	12	407
2.Deyr-i Zûr	3	4	139
3.Cebel-i Lübnân	8	41	930 dur(5).

Cezire (Mezepotamya) veya Irak-ı Arab bölgesindeki Bağdâd, Basra, Musul Vilayetleri ile Zûr Mutasarrıflığını Suriye bölgesinde ise; Halep, Beyrût, Suriye vilayetleri ile Cebel-i Lübnân ve Kuds-ü Şerîf mutasarrıflıklarını ele alıp Tarihi Coğrafya açısından inceleyeceğiz.

A. IRAK BÖLGESİ

a. Adları, Sahası, Sınırları: Önasya'nın büyük bir parçası olup; El-Cezire, İran, Arabistan ve Berrüş-Şâm çölleri ve Fars Denizi denilen Basra Körfezi arasında yayılmış bir saha olup, Fırat ve Dicle nehirleri bu bölgeye hayat verir(6).

Cezîretü ekûra; Fırat ile Dicle arasında; Diyarbakır ve Diyar-ı Mudar(7) içine alan bir yerdir. Dicle ile Fırat arasındaki bu yere El-Cezire de denir(8).

Orta Doğu'da; Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı mecrâları boyunca uzanan memlekettir(9). Dar manası ile Irak; Basra körfezinin kuzey hudutlarından, güney doğu ve kuzey batı yönüne doğru uzanan çukur bir sahadır. 700 km uzunluğu 200 km genişliği vardır(10).

El-Cezîre: Fırat ile Dicle nehirlerinin arası, adetâ bir ada (Cezire) olduğundan İslâm coğrafyacıları böyle ifade etmişlerdir. Aynı bölge antik dönemler de Mezepotamya diye ifade ediliyordu(11). El-Cezire üç ana bölümdür:

(5) Baykara, a.g.e., s.139.

(6) A.Cevâd, a.g.e., C.II, s.538-539.

(7) Diyar-ı Mudar, Merkezi Suriye'deki Rakka şehri olmak üzere etrafındaki bölgeye denir.

(8) Yâkut, el-Hamavî, Mu'cemü'l-Büldân, Beyrût(1968), Beyrût Kitabevi, C.II, s.134.

(9) İslâm Ünsiklopedisi (Irak mad.Besim Darkot), İst.1950, Millî Eğitim Basımevi, C.5/2, s.667.

(10) İ.A. (Irak mad.B.Darkot), C.5/2, s.667.

(11) Baykara, a.g.e., s.28.

1. Kuzey'de: Diyâr-bekr=Âmid,
2. Doğu'da : Diyâr-Rebia=Nusaybin,
3. Batı'da : Diyâr-Mudar=Harran'dır(12).

Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan bölgenin üst kısmına (kuzey batısına) Cezire, alt kısmına (güney doğusuna) Irak-ı Arab denir.

El-Cezire: Diyarbekir, Mudar ve Rebia beldelerini kaplayan yerdir. Dicle ve Fırat arasındadır(13).

Irak-ı Arab (el-Cezire):Fırat nehri ile Dicle nehri arasında bulunan geniş bir arazi ki, eskiden Bâbilünya'da denirdi. Bâbilün selûs ve Ketezefûn şehirleri vaktiyle oradaydı, bugün bunlara bedel Bağdâd vardır(14).

Irak-ı Arab: Aşağı Mezopotamya'da Bağdad'ın güneyinde, Bağdad ve Basra'yı içine alan bölgeye denir(15).

Dicle nehri ile Fırat nehrinin birleştiği yerden aşağı kısmına Şattü'l-Arap denir. 150 km uzunluğunda olup, Basra'ya kadar büyük gemiler, Bağdad'a kadar küçük gemiler seyir ve sefer ederler(16).

El-Cezire; Irak Arabı; Osmanlı Asyası'nın güney doğusunda geniş ovaları ve sahraları olan bir yerdir. Fransızların Mezopotamya dedikleri el-Cezire kıtası büyük bir yer olup, Şam çölü ile birlikte büyük bir ova oluşturur. Dicle ve Fırat'ın birleşerek meydana getirdiği Şattü'l-Arab Kurna kasabasından Basra Körfezi'ne kadar uzanır(17).

Bugünkü hudutları içinde Irak devletinin toprakları 452.500 km² yüzölçümünde olup, kuzey doğuda dağlık arazi ile El-Cezire yaylalarının bir kısmı ile batıda Suriye çölünün ortalarına kadar uzanır(18).

(12) Baykara, a.g.e., s.28.

(13) Zekerıyya el-Kazvîni'Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrût, (1969), Sâdır Kitabevi, s. 351.

(14) A.Rifat, a.g.e., C.V, s.33.

(15) Öngör, Sami, Coğrafya Sözlüğü, İst.1959, Maarif Basımevi, s.363.

(16) A.Cevâd, a.g.e., C.II, s.484; A.Rifat, a.g.e., C.III, s.235.

(17) Safvet Bey, a.g.e., s.63-64.

(18) İ.A.(Irak mad.B.Darkot), C.5/2, s.669.

Kuzey'de Türkiye, Doğu'da İran, Güney'de Basra Körfezi, Kuveyt ve Suudi Arabistan, Batı'da Ürdün ve Suriye ile komşudur. Tarihi Mezopotamya ve etrafındaki bölgeleri kaplar. En hayati bölgesi Dicle ve Fırat vadileridir(19).

b. Tarihi Coğrafyası: İnsanlığın ilk medeniyet ve yükseliş yeridir. Irak'taki yapılar İslâm öncesi devirde haraba yüz tutmuştu. Eski şâşâlı zamanların eseri olan Babiller, Ninovalar vardı. Özellikle Moğol ve Timurîlerin istilâları Irak'taki eserleri, binaları, süpürüp götürmüştür (20). A.Rifat'ın bildirdiğine göre Nuh'un evlatları Babil kalesi yapılıncaya kadar bu sahrada yaşadılar, çoğaldılar, sonra da etrafa yayıldılar(21). Büyük İskender zamanından beri Basra Körfezi ile güney doğu Toroslar arasında uzanan Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeye Mezopotamya denir ki, "nehirler arasındaki ülke" demektir. Asıl Mezopotamya Bağdad civarında iki nehrin yaklaştığı sahanın kuzeyinde kalan kısımdır. Araplar "el-Cezire" adını verirler. Bağdad'ın güneyindeki kısma da "Irak-ı Arab" denir(22).

Irak-ı Arab denen bu bölge; eski medeniyetlerin doğuş yeri olmakla meşhurdur. Asurlular ve Babilîlerin ve sonra Abbasîlerin yükselme zamanlarında gayet mamur ve gelişmiş idi. Bugün dahi bulunduğu yer bakımından çok önemlidir. Anadolu, İran ve Hindistan arasında transit ticaret yolu kavşağıdır(23).

Cezire, Şam ile Irak ve Anadolu arasında geniş bir bölgeye dermiştir. Cezire 38° ile $33^{\circ}20'$ kuzey paraleli ve 35° - $30'$ ile 42° doğu meridyenleri arasında Diyarbakır'dan Bağdad'a kadar olan büyük bir yerdir(24).

Cezire; eski zamanlarda ve İslâm'ın ilk devirlerinde pek māmur bulunmuş olduğundan, her tarafında pek çok şehir, kasaba ve kaleler vs. medeniyet eserleri ve viraneleri bulunmaktadır(25).

(19) Öngör, a.g.e., s.363.

(20) C.All, a.g.e., C.II, s.539.

(21) A.Rifat, a.g.e., C.IV, s.69.

(22) Öngör, a.g.e., s.568.

(23) A.Şeref, a.g.e., s.192.

(24) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1802-1803.

(25) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1804.

Cezire: Cûdi dağının altında bulunmakla insanların beşiği hükmünde olup, eskiden beri Sâmi Kavimlerinin Tevrat'ta arem adıyla anılan bir kavmin meskeni bulunmuştur. Tarihin kaydedebildiği zamanlarda; Asurluların, sonra Mısır Firavunlarının, İranlıların, Büyük İskender'in, Siflikiya'nın, Sasanilerin ellerinde bulunmuş, Milâdın 2.asrının ortasından İslâm'ın doğuşuna kadar İranlılar ile Romalılar, sonra Rumlar arasında savaş meydanı olmuş, bunlar arasında el değiştirmiştir(26). Hz. Ömer(r.a.) halife iken; 638 tarihinde Iya'z b.Ganem tarafından Cezire İslâm memleketlerine katıldı. Birçok arap bu bölgeye yerleştirildi. Emeviler ve sonra Abbasiler zamanında Cezire'nin imarına önem verilmiş; marmur şehir ve kasabalar te'sis edilmiştir(27).

Gengiz'in çıkmasıyla diğer İslâm memleketleriyle beraber Cezire'de tahrip edilmiş, ondan kalanıda Timur mahvetmiş, o vakitten beri Cezirenin çoğu şehri ve kasabaları virane kalmıştır. 1514'den sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı ülkelerine katılmıştır(28). Irak Osmanlıların eline geçtikten sonra yeniden te'sis ve imar olunmuştur(29).

Keldanilerin vatanı olan eski Bâbilistan'dan ibaretolan Irak; 30°-34° kuzey paralelleri ile 40°-46° doğu meridyenleri arasında, bugün Bağdâd ve Basra isimleriyle iki vilayete ayrılmıştır(30).

El-Cezire ve Irak-ı Arab adıyla bilinen bu geniş bölge; Bağdâd, Basra ve Musul adlarında üç vilayet ile Zûr müstakil mutasarrıflığını içine alır(31).

XX.asrın ilk yıllarında Irak toprakları Osmanlı Devletinin mülkî taksimatı arasında üç vilayete ayrılmıştı (Bağdad, Divaniye, Kerbela Sancakları), Basra;(Basra, Amara, Müntefik el-Hasâ Sancakları), Musul;(Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarına) ayrılıyordu(32).

(26) Ş.Sami, a.g.e., C. III, s.1805.

(27) Ş.Sami, a.g.e., C. III, s.1805.

(28) Ş.Sami, a.g.e., C. III, s.1805.

(29) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s.3137.

(30) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s.3135.

(31) Safvet Bey, a.g.e., s.180.

(32) İ.A.(Irak mad.B.Darkot), C.5/2, s.670.(Irak hakkında daha fazla bilgi için aynı yere bakınız).

B. BAĞDÂD VİLAYETİ

a. Bağdâd Adı ve Bağdâd Şehri Coğrafyası

Bağdâd: Ümmü'd-Dünya ve Seyyidetü'l-Bilâd-Medinetü's-Selâm, Medinetü'l-Mansûr gibi isimleri vardır. Dicle'nin kıyısına Vadiü's-Selâm denildiği için bu şehre Medinetü'l-Selâm denilmiştir(33). Bağdâd ismi arapça değildir. Bağdâd şeklinde de söylenir. İranî bir kelimedir. Darü's-Selâm (esenlik yeri,evi) Ümmûd-Dünya (Dünya'nın anası), Seyyidetü'l-Bilâd (Beldelerin başı,efendisi), Cennetü'l-Arz (Yeryüzünün Cenneti), Medinetü's-Selâm (Sulh,esenlik şehri), Kubbetü'l-İslâm (İslâm'ın kubbesi,merkezi,yükseliş yeri) ismiyle anılan Bağdad Abbasi Halifesi Mansur billâh Ebu Cafer tarafından(31) Kufe halkının fesadına karşılık 762 yılında yapımına başlanmış, 766'da bitirilmiştir(34).

Dicle'nin iki yakasında, 33°-19' kuzey paralel ile 42°-2' doğu meridyenleri arasına, Abbasilerin başkenti olarak kurulmuş bir şehirdir. Abbasilerin başkenti olarak 766'den Abbasilerin sonuna kadar, dünyanın ilim merkezi olarak bilinen bir yeri olmuştur(35).

Pek çok adı bulunan Bağdâd'ın bilinen isimlerinden bazıları da; İzzetü'l Bilâd (Beldelerin en üstünü), Darü'l-Hilâfe (Halifeliğin merkezi), Aynü'l-Irak (Irak'ın gözü), Mecmû el-Mehasin (İyiliklerin,güzelliklerin toplandığı yer) dir(36).

Ortaçağın Avrupalı seyyahları Bağdâd'ı çok defa Babilon ve bazan da Seleucia ve Ktesiphon ile karıştırmışlardır, bunların eserlerinde Bağdâd'a Babel, Babellonia ve buna benzer isimler verilmiştir.

Eski doğu dünyasının beşiği olan bu muntıka, her zaman bir medeniyet ocağı, ticaret merkezi ve çeşitli memleketlerden gelen yolların kavşağı olmuştur(37).

(33) Y.el-Hamavî, a.g.e., C. I, s. 456.

(34) Y.el-Hamavî, a.g.e., C. I, s. 457; İ.A. (Bağdâd mad. M. Streck), C. II, s. 195.; Z.el-Kazvînî, a.g.e., s. 313; Ş. Samî, a.g.e., C. II, s. 1325.

(35) Ş. Samî, a.g.e., C. II, s. 1324; C. All, a.g.e., C. I, s. 181; A. Şeref, a.g.e., s. 193.

(36) Y.el-Hamavî, a.g.e., C. I, s. 461 (Bağdâd hakkında daha fazla bilgi için aynı yere bakınız).

(37) İ.A. (Bağdâd mad. M. Streck), C. II, s. 195-197.

Osmanlı Asyası'nın en meşhur ve en büyük şehirlerinden olan Bağdâd bütün Irak-ı Arab'ın merkezidir. Cami ve Mescid'leri pekçoktur. İslâm büyüklerinden birçok zâtın türbeleri mevcuttur. Kısmen tahrib olmuş sūr ve hendekle çevrilidir(38).

Bağdâd Osmanlı memleketlerinin en ticari şehirlerinden olup, bir taraftan Basra ile Hindistan'a ve diğer taraftan İran, Musul ve Diyarbakır'a, Haleb ve Şam ile daima ticari münasebetedir(39).

Harun Reşid Dicle'nin sol tarafına bir saray yaptırmış, sonra şehir o tarafa doğru yayılmaya başlamıştır. Abbasiler devrinde Bağdâd'da 2 milyon insan yaşadığı rivayet edilir(40). Abbasi hilafetinin sona ermesine (1258) kadar Bağdâd mamuriyetini korumuşsa da, Buveyhîler ve Selçuklu Sultanları zamanında meydana gelen muharebeler, Dicle'nin getirdiği su taşmaları, çeşitli sayısız yangınlar, salgın hastalıklar Bağdâd ahalisini azaltmıştır. Hulagu Moğol askeriyle gelip Bağdâd'ı zaptedip nüfusundan 700.000 kişiyi öldürüp, şehri yakmıştır(41).

Ortadoğu'nun en önemli siyaset ve ticaret merkezlerinden ve dünya'nın en eski şehirlerinden biri olan Bağdâd, yakınında ilk çağın parlak medeniyet merkezi olan Bâbil harabeleri, Abbâsi İmparatorluğu merkezi olması hasebiyle önemli olduğu gibi, son zamanlarda modernleşmiş, büyümüş ve Musul üzerinden Türkiye'ye ulaşan demiryolu ile de dikkati çekmektedir(42).

Bağdâd tarihi başlıca iki büyük devreye ayrılır. 1.500 sene devam eden Abbâsi devresi. Bu dönemde 55 yıllık bir fasıla istisna edilirse, hep hilafet merkezi, İslâm devletinin fikri, ticari ve zenginlik bakımından en mühim beldesi olmuştur. 2.Hilafetin yıkılışından günümüze kadar olan devresi. Bu dönemde ise eyalet veya vilayet merkezi olarak ehemmiyetini korumuş. Türk hakimiyeti döneminde de gerekli alakayı bulmuştur(43).

(38) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1324, A.Şeref, a.g.e., s.193.

(39) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1325.

(40) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1325.

(41) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1325.

(42) Öngör, a.g.e., s.69.

(43) İ.A.(Bağdâd mad.M.Streck), C.II, s.197, (Bağdad hakkında daha çok bilgi için aynı yere bakınız).

Bağdâd şehri halife Harun Reşid ve Me'mun zamanlarında daha da gelişmiş, imarı artmıştır. Hülagu ve Timur hücumları Bağdâd'ı iyice harab etmiştir(44). Timurlenk(1400), Bağdâd'a girip 90.000 masum insanı öldürüp, şehri mahvetmiştir. Bir ara (1500) Safevî Şah İsmail'e geçmiş olan Bağdâd Kanunî Süleyman tarafından (1533) fetholunmuştur. Tekrar Acemlerce alınan Bağdâd; 1638'de Sultan IV.Murad tarafından kırk gün muhasara sonunda alınmıştır(45).

Bağdâd'ın en mükemmel tarihini 1070 yılında vefat eden meşhur Hatip Bağdâdî; 14 büyük cilt üzere yazıp 1167'de vefat eden ensâb sahibi Semânî bunun üzerine 5 ciltlik ilave yazmıştır. Ayrıca 1200'de vefat eden Kâtip Ebu Abdullah 3 cilt ve 1239'da vefat eden İbn-i Debûsî "Salah" adıyla tekrar Bağdâd Tarihi'ne ilave ciltler yazmıştır(46).

Bu nedenle nereden bakılsa Bağdâd'ın 50-60 ciltlik mükemmel bir tarihi mevcut demektir(47).

b. Bağdâd Vilâyeti

Osmanlı Devleti'nin en büyük ve en mühim vilayetlerinden olup, Irak-ı Arab'ın kuzey batı kısmı ile, Cezire'nin güney doğu kısmından ibarettir. Doğuda İran devleti, kuzeyde Musul Vilayeti, kuzey batı yönünde Zûr Sancağı, güney batı yönünde Şâm Çölü ve güney doğuda Basra Vilayeti ile çevrilidir(48).

Bağdâd Vilayeti; Musul Vilayetinin güneyinde İran ile sınırlı, alçak bir takım ovalardan meydana gelir. Dicle ve Fırat nehirleri de kuzey batıdan güneye doğru vilayeti sulayarak akıp giderler(49).

Bağdâd Vilayeti önceleri Musul ve Basra muntıkalarını da içine alırdı. Bütün Irak ve Cezire'yi kaplayan büyük bir vilayet iken, sonraları Musul ve Basra ayrılıp birer vilayet olunca, Bağdâd Vilayeti; üç vilayete ayrılmış oldu(50).

(44) A.Cevâd,a.g.e.,C.I,s.182.

(45) A.Rifat,a.g.e.,C.II,s.121, C.All,a.g.e.,C.I,s.182.

(46) Ş.Samî,a.g.e.,C.II,s.1326.

(47) Ş.Samî,a.g.e.,C.II,s.1326.

(48) Ş.Samî,a.g.e.,C.II,s.1326.

(49) Safvet Bey,a.g.e.,s.181.

(50) Ş.Samî,a.g.e.,C.II,s.1326.

Bağdâd bölgesinde pek çok petrol ve katran kaynakları vardır. Bağdâd aynı zamanda sanayi merkezidir(51).

c. Bağdâd Vilayeti'nin İdarî Bölünmesi

Bağdâd Eyaleti ve Şehri Zûr'un 1849 tarihindeki idarî taksimatı şöyledir: 1.Bağdâd livâsı, 2.Basra livâsı, 3.Kerkük livâsı, 4.Kûy Sancak livâsı, 5.Süleymaniye livâsı(52).

Irak'taki Eyalet,Sancak,Kaza ve Nahiyeler

1867'de Bağdâd Eyaleti	
<u>Sancakları</u>	<u>Kazaları</u>
1.Bağdâd Sancağı	Bağdâd Horasan Kerbela Bedre Benîlâm Hânikin Derbend Aziziye Semade Delim Deyvaniye Samira
2.Basra Sancağı	Basra'da verilecek
3.Süleymaniye Sancağı	Karadağ Bâziyân Sürtaş Merke Kelanber Kızlıca Sürtücek
4.Şehr-i Zûr Sancağı	Kerkük Kûy Sancak Erbîl Altun Köprü
5.Zenkebâd Sancağı	Zenkebâd Küfrî
6.Ravendüz Sancağı	Ravendüz

(51) Safvet Bey, a.g.e., s.183.

(52) Sahillioğlu, Halil, Osmanlılar Zamanında Irak'ta İdarî Taksimât(Makale) Studies On Turkish-Arab Relations, Annual, 1986, İst., s.229-230.

7. Musul Sancağı

Musul
İmâdiye
Davîdiye
Ufra
Zeho
Zîbar (53).

Bağdâd Vilayetinin 1881 tarihindeki idarî taksimatı (Mutasarrıflık ve Kazaları):

1. Bağdâd Mutasarrıflığı: Mendlî, Hânikin, Horasan, Sâmirâ, Delîm, Anah, Kâzımıyye, Kütü'l-Amâra, Bağdâd.
2. Kerbelâ Mutasarrıflığı: Necef ve Hindiye.
3. Amâra Mutasarrıflığı: Cebele, Şatra, Zebîr, Tafra.
4. Hale Mutasarrıflığı: Hale.
5. Muntefik Mutasarrıflığı: Nasırıyye, Sevktî's-Şuyûh.
6. Basra Mutasarrıflığı: Basra, Kurna, Kuveyt, Zebîr.
7. Necid Mutasarrıflığı: Lehsâ, Hefûf, Necid, Katif, Katar, Acîr (54).

Bağdâd Vilayeti'ne bağlı sancak, kaza ve nahiyeler

1889 Yılı

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>
1. Bağdâd	1. Bağdâd	A'zeme-Diyâle
	2. Horasan	Şehribân, Diltave
	3. Aziziye	Selmanbey
	4. Kâzımıyye	
	5. Cezire	Bağıyle
	6. Delîm	Het, Kebise, Mühâlâviye
	7. Kütü'l-Amara	Bedre, Garbiye
2. Hale	1. Hale	Medhatiyye, Cerbuiyye, Ebuâr, Nil.
	2. Semave	Deraeî, Ebûcevârir
	3. Şamiye	Şenafiyye, Medhatiyye, Salahiyye, Hurullah
3. Kerbelâ	1. Kerbela	
	2. Hindiye	
	3. Necef	
	4. Zurare	(55).

(53) Sehliliöğlü, a.g.m., a.g.e., s.229.

(54) Sehliliöğlü, a.g.m., a.g.e., s.228.

(55) Ş. Samî, a.g.e., C. II, s.1326-1327, A. Cevad, a.g.e., C. I, s.183-184.

Bağdâd Vilayetine bağlı sancak ve kazalar(1894):

1. Deyvâniyye Sancağı: Şâmiye,Hale,Deyvaniye,Semâve.
2. Kerbelâ Sancağı: Zürâre.Hindiye,Necef,Bedre.
3. Bağdâd Sancağı: Bağdâd,Delîm,Samira,Kâzımıyye,Kütü'l-Amara,Anâh Mendli,Hanîkîn,Horasan,Aziziye,Cezire(56).

1881-1882 tarihli Ahmet Rifat Efendi'nin Lügatı Tarihiyye ve Coğrafiyye adlı eserinden; Bağdâd Vilayetine bağlı livalar (sancaklar),kazalar ve nahiyeler arap harflerine göre alfabetik sırası şöyledir(57).

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>
Bağdâd		Ebugarîb İskenderiyye El-kâim Bedre	Bağdâd	Horasan	Râşâdiyye Rahmaniyye Rıdvaniyye Rava Zâviyye Zebîd Zenkâbâd
	Bağdâd	Benîlâm Tekrit Cebel-i Dâlves		Delîm Hânikin Samirâ	
	Bedre	Cesân		Samira	Şevatiyye Şehriban Zorbatıyye Aziziyye Akrakûb Alyâbâd Amraniyye
	Hânîkîn	Hacıkara		Horasan	
	Horasan	Harbetiniyye Hâlis			
	Horasan	Harnâbâd		Hanikin	
	Şâmirâ	Huriyder			
	Şâmirâ	Decil Deracî Diltave		Anah	
	Delîm			Hanikin	Karbiye Kızlarbâd
Bağdâd		Kazaniyye Kûlây	Basra	Basra	Ebu'l-Hasib Bevârin Cezayir-i Basra Devasir Zin Seyhân Kav Kurdelan Mustafiyye Maamir Yehudiyye
	Hanikin	Kebîse Kehacehti Kehriz			
	Hanikin	Mahlân Mahmudiyye			
	Mednelî	Mansuriyye Nehrevân Haruniyye Hûr Hît Yakûbe			

(56) Mehmet,Hikmet, Coğrafya-î Umrânî,İst.1894,s.237-238, A.Şerif,a.g.e.,s.193.

(57) Bu liste kitabın tamamı taranarak elde edilmiştir. Hazır vaziyette bulunmamış, derlenmiştir.

Hale	Semâve	Ebdîser İskenderiyye Elbedir Ebucevâdir Bineşte Cedîyde	Necid	Ehsa Deriyye Kâtif	Sevâkin Mîrizer
	Deyvaniyye Hale		Muntefik		Bedâ Bathâ Benfised Cebeliyye Hay
	Deyvaniyye	Cerbuiyye Hazaal Deâra			
	Deyvaniyye Semâve Şâmiyye	Tahmasiyye		Şevküş-Şuyûh	Şatra Kalâtüssekir Vâsıt
	Deyvaniyye	Şenakiyye Alâc Mehâvîl Medhatiyye		Hindiye	Hazail Rahaliyye Şefâiyye Kefîl Mesîb
	Deyvaniyye Deyvaniyye Deyvaniyye	Nehrifâh Veysiyye Hâşimiyye			
Amara		Zebir Şatra Tafra Alaşşarki Ala'l-garbî		Necef	
	Amara				

d. Bağdâd Vilayetinde Bulunan Sancak, Kaza ve Nahiyelerin Adları ve Tarihi Coğrafyaları

Bağdâd Vilayetinde 3 sancak, 14 kaza ve 21 nahiyeye bulunmaktadır(58).

1. **Bağdâd Sancağı**: Bağdâd Vilayetinin merkez livâsıdır. 7 kaza, 11 nahiyeye, 60 köyden ibarettir(59).

Mendlî: Bağdâd vilayet ve sancağında ve Bağdâd'ın 115 km kuzey doğusunda, İran hududundan 7 km uzaklıkta kaza merkezi bir kasabadır. Mendlî kazası Bağdâd Sancağı'nın kuzey doğusunda, kuzeyde İran, doğuda Kü-tü'l-Amara, güneyde Aziziyye, batıdan Horasan ve Hanîkîn kazalarıyla çevrilidir(60).

(58) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1326.

(59) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1327.

(60) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.44-46, A.Cevad, a.g.e., C.III, s.784.

Kâzımıyye: Bağdad vilayet ve sancağına bağlı bir kazadır. Merkez kaza olan Kâzımıyye kasabası Bağdâd'a 1.5 saat uzaklıkta, Dicle üzerindedir. Musa Kâzım'ın türbesi oradadır(61).

Bağdâd'a 10 km uzaklıkta, kuzey batısında bir karayolu ve demiryolu ile bağlıdır. İran'dan pek çok ziyaretçi gelir. Kasabanın karşısında İmam-ı Âzam'ın türbesi, Dicle'nin sağ yanında bulunur(62).

Delîm: Bağdâd Vilayeti Sancağında Hadise, Heyt, Kalâtür-Rûmâd nahiyelerinin merkez idaresi olan kazadır(63).

Benârikû: Bağdâd ile Numaniyye arasında, Dicle üzerinde harab halde bir köydür(64).

Kütü'l-Amara: Bağdâd Vilayet ve Sancağında ve Bağdâd'ın 157 km güney doğusunda, Dicle'nin sağ sahilinde kaza merkezi bir kasabadır. Arazisi düz olup, çöl halinden dünyanın en münbit yeri haline geçmesi için eski kanalların tamiri ve çoğaltılması gerekir(65).

Bedre: Irak arazisinde, Bağdâd yönünde Kütü'l-Amara kazasının bir nahiyesidir(66).

Hanîkîn: Bağdâd Vilayetinde ve Bağdâd'ın kuzey doğusunda A'yale nehrinin kolu üzerinde kaza merkezi bir kasabadır(67). Doğu Irak'ta İran sınırı yakınında bir şehir olup, Bağdâd'a 145 km uzaklıkta petrol yeridir(68).

Horasan: Bağdâd'da bir kasabadır.Önceleri sancak merkezi idi(69). Bağdâd Sancağı'na bağlı, Bağdâd'a 60 km uzaklıkta, Mendlî, Hânîkîn, Bağdâd, Samirâ kazaları ile çevrilidir(70).

(61) A.Cevad, a.g.e., C. III, s. 652.

(62) Ş. Samî, a.g.e., C. V, s. 3811-3812.

(63) A. Rifat, a.g.e., C. III, s. 246.

(64) Z. el-Kazvânî, a.g.e., s. 158.

(65) Ş. Samî, a.g.e., C. V, s. 3909-3910.

(66) A.Cevad, a.g.e., C. I, s. 159.

(67) A.Cevad, a.g.e., C. II, s. 359, Ş. Samî, a.g.e., C. III, s. 2020.

(68) Öngör, a.g.e., s. 330.

(69) A. Rifat, a.g.e., C. III, s. 189.

(70) Ş. Samî, a.g.e., C. III, s. 2031.

2. Hale Sancağı: Bağdâd Vilayeti'nde Fırat'ın iki yakasında bir kaza merkezi kasabadır. Eski Bâbil şehrinin bir köşesinde(71). Bağdâd'ın uç sancağından biridir. Kuzeyinde Bağdâd Sancağı, batısında Kerbelâ Sancağı, güney doğusunda Basra Vilayeti ile hudutlu ve çevrilidir. Merkez idaresi Hale ile Deyvaniyye olmuştur. Hale Sancağı, Deyvaniyye, Hale, Semave, Şamiye kazalarından oluşur(72).

Irak-ı Arab'ta Bağdâd Vilayetinde liva merkezi, 32°-28' kuzey paraleli ile 42°-18' doğu meridyenleri arasında Babil harabeleri yakınındadır(73).

Hale Şehri, 1101 tarihinde Selçuklu Meliklerinden Seyfîd-Devle tarafından te'sis olunmuş, az zamanda yayılıp büyümüştür. Abbasilerin sonu ile Hale'nin mamuriyeti azalmıştı(74). Bağdâd'dan 93 km güneyde Babil harabeleri yakınında, liva merkezidir(75).

Semave: Bağdâd Vilayeti'nin Hale Sancağı'nın güney doğu kısmından ibaret olup, kuzeyde Deyvaniyye, doğuda Basra Vilayeti, güney ve güney batıda çöl ile çevrili bir kaza merkezidir(76). Hale'nin 150 km Bağdâd'ın 235 km güney doğusundadır(77). Semave kazası çölden ibaret olup, ahâlisinin çoğu göçebedir(78).

Deyvaniyye: Irak'ta, Bağdâd Vilayeti'nde, Bağdâd-Basra demiryolu üzerinde Fırat kıyısında sancak merkezi bir kasabadır(79).

Şamiye: Bağdâd Vilayeti'nin Hale Sancağı'nda bir kaza olup, kuzey doğusunda Hale, güneyinde Semave kazaları ve batıda Kerbelâ Sancağı ile çevrilidir(80).

3. Kerbelâ Sancağı: Bağdâd Vilayeti'nde ve Bağdâd'ın 90 km güney batısında olarak, Fırat'ın sağ kenarından 25 km mesafede, Fırat'tan ay-

(71) A.Rifat, a.g.e., C.III, s.166, Cevad, All, a.g.e., C.I, s.342.

(72) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.342-343.

(73) Ş.Samî, a.g.e., C.III, s.1977.

(74) Ş.Samî, a.g.e., C.III, s.1977.

(75) Öngör, a.g.e., s.345.

(76) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.2625.

(77) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.2625.

(78) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.450.

(79) Öngör, a.g.e., s.8.

(80) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.28, Cevad, All, a.g.e., C.II, s.482.

rılan bir kanalın üzerinde sancak merkezi bir şehir olup, Hz.Hüseyin'in de türbesi olan pek çok ziyaretçi celbeden bir yerdir(81). Meşhed'i Hüseyin'de denir, İmam Hüseyin hazretleri Yezid'in halifeliği zamanında Kerbelâ'da şehid edilmiştir(82).

Kerbela Sancağı arazisi düz ve alçak olup, dağ ve ormanlık yoktur (83). Kerbela sancağı: kuzeyde Bağdâd, doğuda Hale sancaklarıyla, güneyde Hindiye kazası ve batıda Berrü's-Şam denilen çöl ile çevrilidir.

Kerbela; Hindiye, Necef, Zürâre, Bedre kazalarına ve 8 nahiyeye ayrılır(84).

Kerbela tarihi bakımdan, özellikle şiiler için önem arzeden bir yerdir. Pek çok İslâm seyyahı, tarihçisi ve devlet adamı buraya uğramış ve ziyaret etmiştir.

Selçuklu Sultanı Melikşah 1087'de Bağdâd'a geldiği zaman o sırada "Meşhedân" denilmesi âdet olan Ali ve Hüseyin'in türbelerini ziyaret etti. İlhanlılardan Gazan 1303'te Kerbela'yı ziyaret ederek, türbeye büyük hediyeler verdi. İbn Batuta, 1327 Kerbela'yı suyunu Fırat'tan alan küçük bir şehir olarak zikretmektedir.

Şah İsmail Safavi Necef ve Kerbela'yı ziyaret etti. Kanuni Sultan Süleyman her iki türbeyi de 1534 senesinde ziyaret ederek Kerbela'daki kanalı tamir ettirdi...(85).

Necef: Bağdâd Vilayeti'nin Kerbela Sancağı'nda ve Kerbela'nın 70 km güney doğusunda, Bağdâd'tan 150 km güneyde ve Kûfe harabelerinin 1 saat kadar kuzeyinde Hindiye kanalının genişlediği tabii gölün kenarında bir kaza merkezi kasabadır(86).

(81) Ş.Samî, a.g.e., C.V, s.3832.

(82) A.Şeref, a.g.e., s.194, Safvet Bey, a.g.e., s.183.

(83) A.Cevad, a.g.e., C.III, s.654, Samî Şemseddin, a.g.e., C.V, s.3833.

(84) Ş.Samî, a.g.e., C.V, s.3833.

(85) İ.A.(Kerbela mad.E.Honigmann), C.VI, s.580-581.

(86) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4465.

Meshed-i Ali'de denir, Kûfe'nin mamuriyeti zamanında Necef oranın kabristanı idi. Necef kazası dahilinde Kufe'nin harabeleri vardır(87).

Necef-i Eşref veya Meshed-i Ali adıyla da bilinen bir yerdir. Gâyet kıymetli ve süslü bir camii vardır, kapıları altın ve gümüş ile kaplıdır. İran'ın Horasan'dan pek çok ziyaretçi gelir gider(88).

Hindiye: Bağdâd Vilayeti'nin Kerbela Sancağı'nda ve Kerbelâ'nın 18 km güney doğusunda, Fırat'tan ayrılan Hindiye kanalı üzerinde kaza merkezi bir köydür(89). Kuzeyde Kerbelâ, güneyde Necef kazaları ile doğuda Hale sancağı, batıda Berrü's-Şâm ile çevrilidir(90).

4. Necd Sancağı: Necd*; Bağdâd Vilayeti dahilinde bir sancak olup, Katif, Lehsâ, Deriyye ve Cebeliyye kazaları buna bağlıdır. Necd ülkesi iki kısımdır. Necd-i Hicaz doğu yönündedir. Necd-i Arız ise batı kısmındadır. Amâra sıradağları ve Deriyye şehri burada bulunur(91). Necd bir hayli eski bir bölgedir.

Müseylemü'l-Kezzâb, Karamitiler, Vehhabiler kısacası bütün uğursuzlar buradan çıktı ve bunlar yüzünden nice yüzbin kişinin kanı döküldü (92).

5. Sâmirâ: Bugün Bağdad'a ve Bağdâd'ın 50 km yakınında, Dicle üzerinde bir kaza merkezidir. Bu şehir 836'da Abbasi halîfelerinden Mu'tasım billah tarafından te'sis olunmuş ve Sürremenra adıyla şöhret bulmuştu(93). Samarra da denilen Samira, Bağdâd ile Tekrit arasında Dicle'nin doğusunda büyük bir şehirdir(94).

Pek eski bir yer olup, Sam b.Nuh tarafından te'sis edildiği rivayet edilir. Abbasî halifelerine bir müddet başkentlik yapmıştır. Sürremenrâ=gören sevinir, beğenir anlamına gelir. Saray, pazar ve büyük binalar yapılmıştır(95).

(87) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4465.

(88) A.Şeref, a.g.e., s.194, Safvet Bey, a.g.e., s.183.

(89) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4762.

(90) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4762.

(*) Ş.Samî Necd'i Basra vilayetinin bir sancağı olarak vermiştir.

(91) A.Rifat, a.g.e., C.VII, s.74.

(92) A.Rifat, a.g.e., C.VII, s.74, Müseylemü'l-Kezzâb; Hz.Ebubekir zamanında ortaya çıkan yalancı peygamberdir.

(93) A.Rifat, a.g.e., C.IV, s.10.

(94) Z.el-Kazvînî, a.g.e., s.375.

(95) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.2509.

Bir rivayette de burası harab olunca Sürremenrâ yerine Seemenrâ (gören beğenmez,sevinmez) denerek Sâmirâ bundan bozulmuştur(96).

Samarra'da 836'dan 869'a kadar yedi Abbasi Halifesi oturmuştur. Bugün harab bir köy haline gelmiştir(97).

6. **Bâbil:** Bağdâd'ın 93 km aşağısında ve güneyinde, vaktiyle dünyanın en meşhur şehirlerinden biridir. Bu şehir şimdi Hale şehrinde. Şehri Nemrud b.Güş yaptıırıp, sonra gelen padişahlar tedricen genişletti ve süslediler. Büyük İskender'in istilâsı ile harab olmaya yüz tutmuştur(98).

Irak-ı Arab'ın güney kısmına genel olarak Bâbilistan denirdi ki, eskiden Keldanîler Babil şehrinde yaşarlardı. Babil, Keldanîlerin başkenti idi. 1.5 milyon nüfusun yaşadığı rivayet edilir... Babil'i inşaa eden Nemrud b.Güş iki katlı daire şeklinde sūr ile şehri çevirtmiştir. M.Ö. 2640 yılında yapıldığı söylenir. Asurlular Babil'i zaptedmişler, sonra M.Ö.300 yılında Büyük İskender ele geçirmiştir. İslâm'ın doğusunda Babil harab bir vaziyetteydi.. Abbasiler Bağdâd'ı inşaa ederken Babil harabelerini kullanmışlar, şehir şimdi kumlarla örtülü, hiç bir eser kalmamıştır(99).

7. **Kûfe:** Suyunun ve ağacının çokluğundan dolayı "Haddü'l-Azra" denilmiştir(100). Basra'dan sonra İslâm şehirlerinin en büyüğü ve meşhur bir şehirdi(101). Bağdad'ın 150 km güneyinde, Fırat'ın sol kıyısında, M.Ö.638'de kurulmuş, 7., 8.yüzyıllarda büyük çapta inkişaf ederek yaklaşık 200.000 nüfusa ulaşmış, o devirde mühim bir ilim, din, siyaset merkezi idi. Kufî yazı burada meydana çıkmıştır(102). Bağdad Vilayeti'nde, Kerbela Sancağı'nda bir nahiye merkezidir. Hz.Ömer İran seferinde askerinin harekât merkezi olarak kullanmıştır(103).

(96) Ş.Samî, a.g.e., C. IV, s.2509.

(97) İ.A. (Samarra mad.H.Violet), C.X, s.144.

(98) A.Rifat, a.g.e., C. II, s.89.

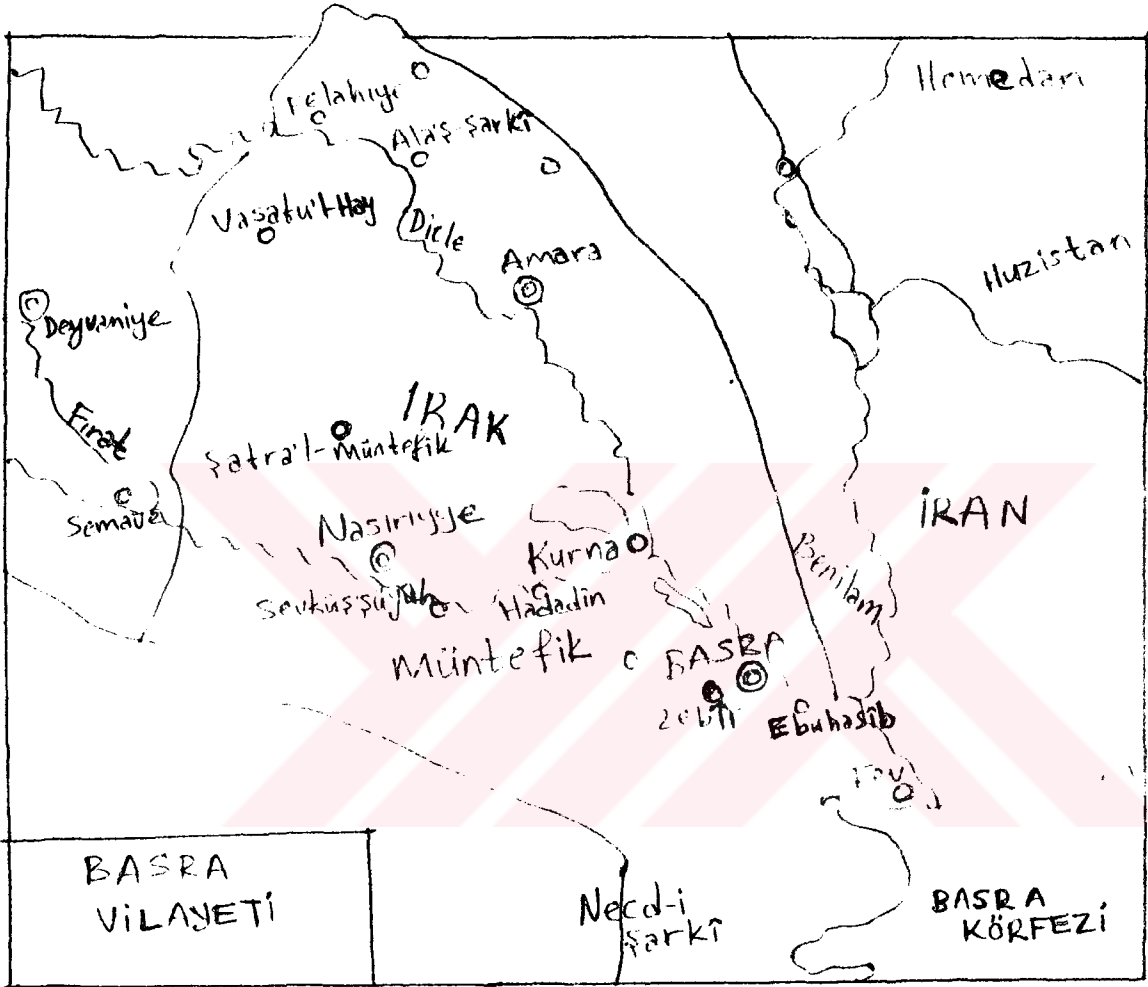
(99) A.Cevad, a.g.e., C. I, s.144-145.

(100) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.359, Y.el-Hamavî, a.g.e., C. IV, s.490.

(101) Z.el-Kazvîni, a.g.e., s.251.

(102) Öngör, a.g.e., s.26.

(103) A.Cevad, a.g.e., C. III, s.693.



* Safvet bey, age'den alınmıştır

Necef'in 2 km doğusunda Fırat'tan ayrılan bir kanal üzerindedir. Basra ile beraber 638'de Saad b.Ebî Vakkas tarafından imar olunmuştu. Kufe Camii Hz.Ali'nin şehid edildiği yerdı. Hz.Hasan zamanında Kûfe hilâfet merkezi olmuş, Emeviler zamanında Irak'ın hükümet merkezi, Abbasi-ler devrinde de Arap ilimlerinin en parlak yeri idi. Şimdi harab halde bir köy halindedir(104).

Kûfe'ye eskiden "Bursîba" da denirdi. 7.hicri asırdan itibaren Celayir meliklerinden Şeyh Hasan Kebir zamanından sonra ahalişi tedricen dağılıp, şehir harabe hükümne girmiştir(105).

Kûfe halkı bütün ihtilallerin ve kargaşanın müsebbibi olmuştur. Olu-dukça değişen vefasız ve kararsız bir topluluğu vardı; Halifeliğinin son altı yılında Hz.Ömer Kûfe valilerini üç defa değiştirmek zorunda kalmıştı(106).

Kûfe ilim ve mamuriyette, Basra ile yarışırđı. Ama bugün böyle gelişmiş bir Kûfe şehri yoktur.

C. BASRA VİLAYETİ

a. Basra Adı Basra Şehri Tarihi Coğrafyası

Basra: Arabça'da "toprağı sert olan yer" anlamına gelir. Toprağı taş gibi serttir. Basra toprağı kırmızı, taş aslından toprak, beyaz taş çok olan mekan demektir. Acemler Basra'ya Hurayba derler(107). Kırmızı topraklı iki tepe üzerine kurulduğundan "el-Hamra" denilmiştir. Avrupalılar, "Bassora-Balsora" derler. Yumuşak kefekî taşı demektir. Öncele-ri Basra basit kamıştan yapılmış kulubelerden ibaretti(108).

Basra, birçok önemli yolların kavşağında, Araplar tarafından Basra körfezinin 90 km yukarı kısmına 635 tarihinde halife Hz.Ömer zamanında Utbe b.Gazven vasıtası ile, fetihle meşgul olan müslüman askerlerin kış-

(104) Ş.Samî, a.g.e., C.V, s.3922.

(105) A.Rifat, a.g.e., C.VI, s.105.

(106) İ.A.(Kûfe mad.K.V.Zetterstfen), C.VI, s.965.

(107) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.I, s.430(Fazla bilgi için aynı yere bakınız).

(108) İ.A.(Basra mad.R.Hartmann), C.II, s.320.

laması gayesi ile yeniden kurulmuştur. Basra adını üzerinde bulunduğu zeminin yapısından alır(109).

Emevi halifesi Mü'aviye'nin son zamanlarında pek çok kabile Basra'ya yerleşerek nüfusu 670'de 200.000 civarına ulaşmış, halkı kargaşa ve huzursuzluğa, isyanlara sebep olmuştur(110).

Basra: Irak-ı Arab bölgesinde "Şattü'l-Arab" sahilinin batısında bir vilayet merkezi şehirdir(111). Bağdâd'ın 460 km güney doğusunda, pek çok cami, mescid, çarşı ve pazarı vardır. Şehir 20 km uzunluğunda bir sur ile çevrilidir. İslâm medeniyeti zamanında Hind ile olan ticaretin büyük bir merkezi idi. Basra; 30⁰-29 dk kuzey paraleli ile 45⁰-19 dk doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır. Yalnız Hz.Ömer zamanında te'sis olunan Basra şimdiki Basra'dan 17-18 km batıda idi(112).

Eneviler devrinde gelişip, yayılan Basra istikbalinin en yüksek derecesine Abbasiler devrinde vardı. Zengiler 871'de şehirde müthiş bir tahribat yaptılar. Karamitler 923'te Basra'yı yağmaladılar. Arasıra Selçuklu idaresine geçti ise de 1258'de Moğol istilâsı şehrin tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur(113).

Timur'un hücumundan sonra Basra'nın idaresini Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, sonraları Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ve 1508'de Safevi hükümdarı Şah İsmail ele almıştır. Uzun süre Osmanlı ile İran arasında el değiştirmiştir(114).

Basra 1538 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Sonra itaat-sizlik yapıp ayrılmışlar. 1638'de IV.Murat zamanında tekrar alınmış, 1696'da Arablar tarafından zaptedilerek İran'a teslim edilmiş ise de 1773'de tekrar Osmanlılara geçip 1815'de Vehhabîlerin eline geçtiği halde Mısır'lı İbrahim Paşa tarafından kurtarılmış, yine Osmanlı idaresi altına alınmıştır(115).

(109) Ş.Samî, a.g.e., C. II, s. 1314-1315.

(110) İ.A. (Basra mad. R. Hartmann), C. II, s. 320.

(111) Şattü'l Arab: Fırat ve Dicle'nin birleştiği yerin adıdır. Basra Körfezinin kuzeyidir.

(112) Ş.Samî, a.g.e., C. II, s. 1314-1315, A. Rifat, a.g.e., C. II, s. 115.

(113) İ.A. (Basra mad. R. Hartmann), C. II, s. 321.

(114) İ.A. (Basra mad. R. Hartmann), C. II, s. 322.

(115) Ş.Samî, a.g.e., C. II, s. 1315, A. Rifat, a.g.e., C. II, s. 115.

Basra ticaret açısından önemli bir şehir idi. Hindistan, Anadolu, İran, Arabistan mallarının alış-veriş yeri olmuştur(116).

Deniz yolu vardır, gemiler Basra'ya kadar gelirler, Basra önceleri Bağdad'a bağlı bir sancak iken sonraları ayrıca vilayet olmuştur(117).

b. Basra Vilayeti

Osmanlı memleketlerinin güney doğu sınırında olup, kuzey doğu yönünden İran'ın Huzistan, diğer adıyla Ahvâz ve Luristan'la huduttur. Kuzey batıda Bağdad vilayeti, güney batı yönünde Necid ve Dehne çölleri ile güney doğusunda Basra körfezi ile sınırlıdır(118).

Basra Vilayeti arazisi düz olup dağ ve ormanları yoktur. Bağdad Vilayeti'nden gelen Dicle ve Fırat nehirleri bu vilayeti geçerek Basra Sancağı dahilinde birleşerek Şattü'l-Arab ırmağını vücuda getirirler (119). Basra körfezi sahilinde ve Bağdad Vilayeti'nin güneyinde bulunan Basra Vilayeti birtakım ovalardan ve bu ovalarda oluşan geniş bataklıklardan meydana gelir(120).

Basra Vilayeti'nde, gerek eski babiller ve Asûrlular zamanında, gerekse İslâm medeniyetinden özellikle Abbasi halifeleri devrinde açılmış olan birçok kanallar dolmuş, sedler yıkılmış, olduğundan bazı özelliklerinden mahrum kalmıştır(121).

Basra Vilayeti toprakları, Babiller, Asurlular, Büyük İskender, İranlılar, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlıların idaresi altında kalmıştır.

c. Basra Vilayetinin İdarî Bölünmesi

Daha önceleri Bağdad Vilayeti'ne* bağlı olan Basra Vilayeti dört sancak, onbeş kaza, sekiz nahiyeye ayrılmış olup, aşiret ve kabilelerden şehir ve kasabalardan hariç 217 köye sahiptir(122).

(116) A.Şeref, a.g.e., s.194.

(117) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.173-174, A.Şeref, a.g.e., s.192.

(118) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1315.

(119) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1315.

(120) Safvet Bey, a.g.e., s.185.

(121) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1316.

(122) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1316.

(*) Bağdad vilayetinin bölünmesine bakınız.

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>
1.Basra	1.Basra 2.Kurna 3.Kuveyt	Ebu'l-Hasîb,Şattü'l-Arab,Harise,Zebîr,Fev.
2.Müntefik	1.Nasırıyye 2.Şevkûş'süyûh 3.Şatra 4.Hay 5.Hamâr	Cebiyle,Bataha,Benî Said
3.Amâra	1.Amara 2.Şatra 3.Zebir 4.Dubiric	
4.Necidi	1.Hefûf 2.Kâtif 3.Katar'dır(123).	

Burada farklı olarak Safvet şöyle diyor; Basra Vilayeti idarî bakımından üç sancağa ayrılır: 1.Amâra, 2.Müntefik, 3.Basra(124). Görüldüğü gibi Necid'i almamıştır.

d. Basra Vilayeti'nde Bulunan Sancak,Kaza ve Nahiyelerin Adları, Tarihi Coğrafyaları

1. **Basra Sancağı:** Basra, Kurna, Kuveyt adlı üç kaza ve beş nahiyeden ibarettir. Basra Şattü'l-Arab üzerinde ticareti gelişmiş bir kasabadır. Basra Sancağı'nın bir kazasıdır(125).

Kurna: Basra'ya yaklaşık 80 km uzaklıkta Dicle ile Fırat'ın birleştiği yerde bir kaza merkezidir(126). Irak-ı Arab'da Basra Vilayet ve Sancağı'nda Basra'nın 75 km* kuzey batısında Şattü'l-Arab'ın başında kaza, merkezi bir kasabadır. Dört nahiye, 22 köyden meydana gelmiştir(127).

2. **Müntefik Sancağı:** Basra Vilayeti'ni oluşturan dört sancaktan biri ve en batısında olup, kuzey doğu yönünden Amâra, güney doğu tarafın-

(123) Ş.Samî,a.g.e.,C.II,s.1316, M.Hikmet,a.g.e.,s.238, A.Şeref,a.g.e.,s.193.

(124) Safvet Bey,a.g.e.,s.185.

(125) Safvet Bey,a.g.e.,s.185.

(126) Safvet Bey,a.g.e.,s.185.

(127) Ş.Samî,a.g.e.,C.V,s.3726.

(*) A.Rifat;bu uzaklığı 58 km olarak belirtmiştir, bakınız;A.Rifat,a.g.e.,C.VI,s.39.

dan Basra Sancaklarıyla, güneyinde çöl, kuzey batıda Bağdad Vilayeti'nin Hale Sancağı ile çevrilidir. Sancağın merkezi Nâsırıyye kasabası olup, Nasırıyye, Sevküş'Şüyûh, Şatra, Hay, Hamar adlı beş kaza ve 16 nahiyeye sahiptir(128).

Nâsırıyye: Müntefik Sancağı'nın merkez idaresi olup, Fırat nehri üzerinde bir kasabadır(129).

Bataha: Müntefik Sancağı'nın Nasırıyye kazasına bağlı bir nahiyeye merkezidir(130).

Şevküş'Şüyûh: Basra Vilayeti'nin Müntefik Sancağı'nda, Fırat'ın sağında, Nasırıyye'nin 40 km güney doğusunda, Basra'dan 140 km kuzey batıda kaza merkezi bir kasabadır(131).

Hamâr: Basra Vilayeti'nde Müntefik Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, 16 köyü vardır(132).

Şatra: Basra Vilayeti'nin Müntefik Sancağı'na bağlı, Nasırıyye kazasının kuzeyinde Şatra'l-Hay denilen gölün üzerinde kaza merkezi bir kasabadır. Şatrü'l-Müntefik de denir(133).

3. Amâra Sancağı: Basra Vilayeti'nde, Basra'nın 170 km ve Kurna'nın 100 km kuzey batısında ve Bağdad'ın 300 km güney doğusunda, Dicle'nin doğusunda bulunan, adı olan sancağın merkezi bir kasaba olup, daha önce-leri aşiretlerin konup-göçtüğü yer idi(134).

Amâra Sancağı, Basra Vilayeti'ni oluşturan dört sancaktan biridir. Vilayetin kuzey doğusunda ve Dicle'nin her iki yönünde bulunmaktadır. Kuzey doğu ve doğuda İran, kuzey batı yönünde Bağdad, güney batıda Müntefik Sancağı, güneyde Basra ile sınırlıdır(135).

(128) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4443, A.Cevad, a.g.e., C.III, s.782-783.

(129) Safvet Bey, a.g.e., s.185.

(130) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.179.

(131) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.2687, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.456.

(132) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.346.

(133) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.485.

(134) Ş.Samî, a.g.e., C.V, s.3207.

(135) Ş.Samî, a.g.e., C.V, s.3208.

Amâra Sancağı; Amâra, Şatra, Zebir, Dûbirci adıyla anılan dört kazadan meydana gelmiştir(136).

Zebir: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda bir kaza adıdır(137).

Şatra: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda, Amâra'ya 20 km güneyde 50.000 nüfuslu bir kaza merkezidir(138).

Şatratü'l-Amâra: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda, Amâra'nın 30 km güneyinde, Dicle'nin batı kenarında bir kaza merkezidir. Şatra kazası, Amâra'nın güneyinde olup, güneyden Basrı, batıdan Müntefik Sancağıyla ve diğer Amâra kazası ile çevrilidir(139).

4. Necid Sancağı: Basra Vilayeti'ni teşkil eden dört sancaktan biri ve en güneyde olanıdır. Ceziretü'l-Arab'ın(140) kuzey doğu kısmını meydana getiren, Lehsa, diğer adı ile Bahreyn bölgesinden ibarettir. Nefûde çölü Necid'den sayılmadığı için buraya resmen Necid Sancağı adı verilmiştir(141).

Necid Sancağı; kuzeyde Basra merkez sancağıyla ve Berrüş-Şam ile, batıda Berrüş-Şam çölü ve güneyde Umman, doğuda Basra körfezi ile hudutludur. Eski devirlerde mamur bir yerdi. Sancak üç kaza, beş nahiyeden ibarettir(142).

Katîf: Basra Vilayeti'nde Lehsa Sancağı'nda bir kaza merkezidir. Kâtif iskelesi zamanında pek büyük bir ticaret yeriydi. Kaza 16 kadar köy ve kasabadan oluşur(143). Katîf kendisine merkez liva olan Hefûf'un 150 km kuzey doğusundadır. Vaktiyle Karamütîlerin merkezi bulunmuş olduğundan o zamandan kalma bir kalesi ve 8 km'lik bir harab su yolu vardır. 32 köyü vardır(144).

(136) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.556, Ş.Samî, a.g.e., C.V, s.3208.

(137) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.421.

(138) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.485.

(139) Ş.Samî, a.g.e., C. IV, s.2860.

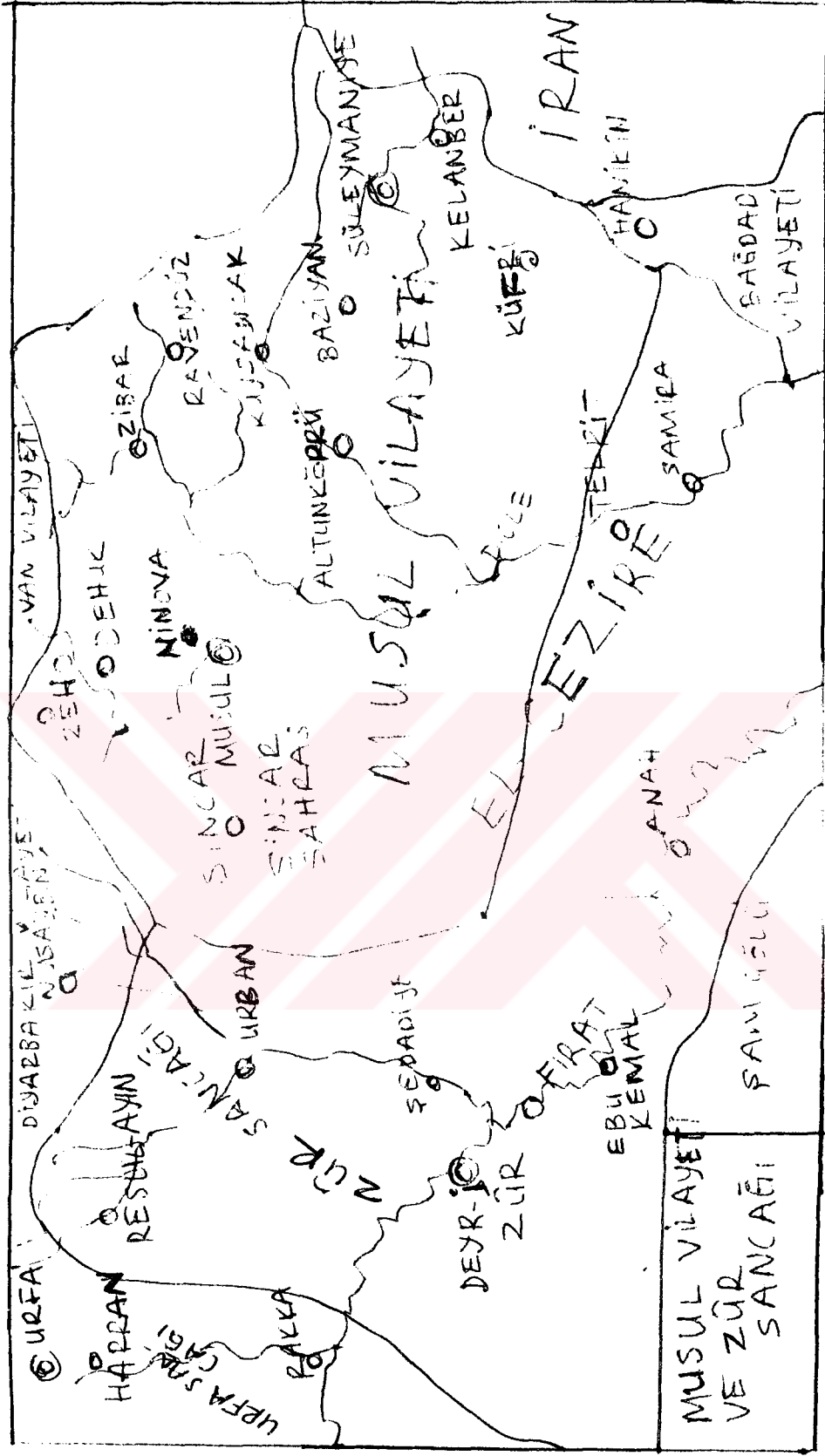
(140) Ceziretü'l-Arab: Arap Yarımadası demektir.

(141) Ş.Samî, a.g.e., C. VI, s.4564.

(142) Ş.Samî, a.g.e., C. VI, s.4564.

(143) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.620.

(144) Ş.Samî, a.g.e., C. V, s.3676.



* SAFİYE ŞANAH'IN ÇİZİMİDİR.

5. **Basra Körfezi:** Bu körfez Arabistan ile Acemistan (İran) kıtaları arasında bulunur ve Umman denizinden Hürmüz boğazı ile ayrılır. Buraya "Fars Denizi" ve Acem körfezi dahi denir(145).

Basra körfezi; Asya kıtasının güney batısında bir büyük körfez, bir denizdir ki; Hint Okyanusu'nun Umman denizinden, Hürmüz boğazıyla ayrılıp, Arabistan ile İran arasında kuzey batıya doğru uzanarak Şattü'l-Arab'a kadar gelir. Hürmüz boğazından, Şattü'l-Arab'ın merkezi olan Fev boğazına kadar 975 km uzunluğu, 370 km en geniş yeri olup, 170 km ise en dar yeridir. Ortalama genişliği 200 km'dir(146).

Basra körfezi; 25°-58 dk kuzey paralelleri ile 45°-28 dk doğu meridyenleri arasında yer alır. Arabistan kıtası yönündeki uzunluğu 2170 km ve İran yönündeki sahili ise 1250 km'dir(147).

D. MUSUL VİLAYETİ

a. Musul Adı ve Musul Şehri, Tarihi Coğrafyası

İslâm beldelerinden büyük ve meşhur bir şehirdir. Bütün beldelere buradan ulaşılır. Irak'ın kapısı ve Horasan'ın anahtarıdır. Azerbaycan'a buradan ulaşım sağlanır. Cezire ve Irak arasını birbirine bağladığı için "el-Mevsilü" (ulaşılan yer) denmiştir(148). Yine el-Mevsilü:Yolların birleştiği yer, kavşak, geçiş yeri, kavuşma yeri, ulaşma yeri gibi anlamlara gelir. Anlaşılan odur ki, Musul bir çok önemli şehirlerin ve ticaret yollarının kavşak noktası olan bir şehirdir.

Musul; el-Cezire'de eski Diyar-ı Rebia'nın merkezi olup, Dicle nehrinin batı (sağ) sahilinde eski Ninova'nın karşısında bir şehirdir. Şehrin eski çağda olup olmadığı bilinmemektedir. Şehre bir rivayete göre önceleri "Havlan" deniliyordu. İranlılar bir aralık "Buz-Ardaşîr" demişlerdir. Musul miladî II. asrın başından itibaren Asur bölgesinin merkezi olarak Ninova'nın yerini almıştı(149).

(145) A.Rifat, a.g.e., C.II, s.116, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.173.

(146) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1316-1317.

(147) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1317.

(148) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.V, s.223, Geniş bilgi için aynı yere bakınız).

(149) İ.A.(Musul mad.E.Honigmann), C.VIII, s.738-739.

Musul; İslâm beldelerinin asıl şehirlerinden, büyük ve meşhur bir yerdir. Bina ve yolları geniş, Dicle'nin batı yanında derin hendekler ve sur ile çevrilidir(150).

Hız.Ömer zamanında, 641 yılında, Araplar Dicle'yi geçerek Musul'u teslim aldılar(151).

Emevi Halifesi II.Mervan, şehri genişletti, idaresini teşkilatlandırdı, sokaklar açıp, surlar inşaa edip, Dicle üzerinde bir kayık köprü yaptırdı. Musul'un El-Cezire eyaletine merkez olması da II.Mervan zamanında olmuştur(152).

Musul; Cezire'nin kuzey doğu kenarında ve Dicle nehrinin sağ (batı) sahilinde ve Ninova şehri harabesinin karşısında, Bağdad'ın 332 km kuzey batısında 36⁰-35 dk kuzey paraleli ile 40⁰-43 dk doğu meridyenleri arasında vilayet merkezi bir şehirdir. Pek çok cami, mescid, okul, eski bir sur ve üç büyük askeri kışlası mevcuttur(153).

Musul ismi arapça olup, Araplara geçmeden önce de varolan Musul, küçük bir kasaba idi.

Emeviler devrinde gelişmeye başlayan Musul, Şam, Mısır, Horasan, Bağdad ve Basra kervanlarının kavuşma noktalarında bulunduğundan bu isimle adlandırılmıştır(154).

Hamdanîler 905'den itibaren halifenin valileri olarak, 930'dan sonra da müstakil olarak Musul'da hüküm sürdüler.

996'dan sonra Akıloğulları 1095'e kadar Musul'da kaldılar, 1095 yılından itibaren Musul Selçuklu İmparatorluğu'na katıldı(155).

(150) Z.el-Kazvîni, a.g.e., s.461.

(151) İ.A.(Musul mad.E.Honigmann), C.VIII, s.739.

(152) İ.A.(Musul mad.E.Honigmann), C.VIII, s.739.

(153) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4480.

(154) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4480.

(155) İ.A.(Musul mad.E.Honigmann), C.VIII, s.740.

Selçuklu hakimiyetine son veren Atabeğ İmâded-dîn Zengî 1127'de Musul'u aldı ve şehre muhteşem binalar yaptırdı, suru tahkîm etti, etrafını imar eyledi. 1244 yılında Hülagu'dan ona yardım edilmek sureti ile kurtarılan şehir, 1261'de Moğollarca yağma edildi(156).

Akkoyunlular XVI.asrın başına kadar Musul'da hüküm sürmüşler, XVI. asrın başında Şah İsmail Akkoyunlulardan almışsa da 1514'de Yavuz Sultan Selim Çaldıran zaferinden sonra Musul ve havalisini de Osmanlı hakimiyetine açtı. 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdâd seferi ile hakimiyet kesinleşti ve Musul; 6 sancak kendisine bağlanarak eyalet merkezi yapıldı(157).

Miladi; 1073-1093 yılları arasında Selçuklu Sultanı Melikşah Musul'u, Bağdad'a rekabet edecek şekilde yeniledi; medreseler te'sis ettirdi. Musul Atabeğlere 1144 yılında başkent olmuştur(158).

Musul Osmanlılar devrinde de ya eyalet, ya da vilayet merkezi olarak fonksiyonunu korumuştur.

b. Musul Vilayeti

Osmanlı Asyasının doğusunda Dicle havzasında, Cezire'nin kuzey doğu kısmında; 39°-44° doğu meridyenleri ile 34°-37° kuzey paralelleri arasında, kuzeyde Van ve Diyarbakır vilayetleri, batıda Zûr Sancağı, güneyde Bağdâd Vilayeti, doğuda İran hududu ile çevrilidir(159).

Musul; Kuzey Irak'ta, eyaletin merkezi, Bağdâd'tan 350 km kuzey batı'da Dicle üzerinde Mezopotamya'dan gelen kervan yollarının üzerinde mühim bir ticaret merkezidir(160). Musul Vilayeti'nin kuzey ve doğusu dağlıktır. Dicle nehri üzerinde kalesi olan etrafı hendek ve sur ile çevrili bulunan, Tahran ve Bağdâd yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezidir(161).

(156) İ.A.(Musul mad.E.Honigmann),C.VIII,s.740.

(157) İ.A.(Musul mad.E.Honigmann),C.VIII,s.741-742.

(158) A.Cevad,a.g.e.,C.III,s.798.

(159) A.Cevad,a.g.e.,C.III,s.788, Ş.Samî,a.g.e.,C.VI,s.4481.

(160) Öngör,a.g.e.,s.599.

(161) A.Rifata.g.e.,C.VII,s.36, A.Şeref,a.g.e.,s.195.

c. Musul Vilayeti'nin İdarî Bölümlenmesi

Musul Vilayeti'ne bağlı sancak ve kazalar:

<u>Sancak</u>	<u>Kazaları</u>
1.Musul	Zîbâr, Dehûk, Zeho, Akra, Sincâr, Imâdiyye
2.Süleymaniye	Bâziyân, Süleymaniye, Şehribâzâr, Kelanber, Merke
3.Şehr-i Zûr	Kerkûk, Erbil, Ranya, Ravendûz, Salahiyye, Kûy Sancak(162).

Musul Vilayeti, 3 sancak, 17 kaza, 28 nahiye, 2314 köyden oluşur. (163). Musul Vilayeti; Musul, Süleymaniye ve Kerkûk adı ile üç sancağa ayrılır(164).

<u>Sancak</u>	<u>Kazaları</u>
1.Musul	Musul, İmâdiyye, Zehâ, Akra, Zibâr, Dehûk, Sincâr
2.Şehr-i Zûr	Kerkûk, Ravendûz, Kûy Sancak, Erbil, Salahiyye, Ranya
3.Süleymaniye	Süleymaniye, Kelanber, Bâziyân, Şehr-i bâzâr, Mâmuretü'l-Hamîd

Musul Vilayeti; 3 sancak, 18 kaza, 22 nahiye, 3031 köyden meydana gelmiştir(165). Görüldüğü gibi sancak sayısı aynı, fakat kaza, nahiye ve köy sayıları farklılıklar göstermektedir. 19.asrın sonlarına doğru zaman zaman değişiklikler yapılsa da aşağı-yukarı tarihçiler birbirine yakın veya benzer idarî taksimatlar vermektedirler.

1881-1882 tarihlerinde yazılan A.Rifat Efendi'nin eserinden yapılan taramaya göre Musul Vilayeti'nin idarî bölümlenmesi arap alfabesine göre şöyledir:

(162) M.Hikmet, a.g.e., s.237, A.Cevad, a.g.e., C.III, s.794-795.

(163) A.Cevad, a.g.e., C.III, s.794.

(164) A.Şeref, a.g.e., s.195.

(165) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4484-4485, A.Şeref, a.g.e., b.195.

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>
Kerkük	Erbîl	Altun Köprü Bâliyân Beşîr Cebbârî Çınarâ Satukale Halkan Hayzûb Dekük Davuda	Kerkük	Danya Ravandüz	Ravandük Zerdî
	Ravendüz	Devarıyan Derbend		Ravendüz	Serçe Seklâve Seydekân Şâver Şivân Şeyhler Şirvân
	Ravendüz	Derkele		Salahiyye	Âkû Kalıkanlû Karatepe Karahasan Köktepe
	Ravendüz	Devle Devleke Deyre			
Musul		Ebu Süleyman Almûb Bacvân Beradost Pervârî Benânî Bût	Köysancak		Mir Mahmudî Mir Yusufî Herûtiyân İsmail Ağçalar Elân
	İmadiyye	Behtân Cebûr Harîr Hâzî Davudiyye	Süleymaniye	Bâziyân	Pejdâr Buşter Bûlak Çakır Çabukkale Cemçâlî Harîmabâd Delvî Remk Zenkene Sezâ Sürücek Senkâv Sivritaş Şemirân
	Dehûk Zehâ Zibâr	Erkuş Seyhan			
	Sincâr	Sîne Şerifan Şemkân Şeyhan Şîk Şilaza		Şehribâzar	Şiynik Azizi Asker Aluca Karacölen Karataş
	Akra	Kaidî Kerkeri Kelâlûn Maklûb Mendân Nehîlî Herkiyân		Kelanber	Mâmeş Mâvet Mihal

d. Musul Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nahiyelerin Adları ve Tarihi Coğrafyası

1. **Musul sancağı:** Musul Vilayeti'nin merkez sancağı olup, Dicle'nin iki tarafında, doğuda Zîbâr, kuzeyde Akra ve Dehûk, batıda Sincâr kazaları ile güneyde Çöl ve güney doğuda Şehr-i Zûr sancağı ile çevrilidir. Üç nahije ve 506 köyden oluşur(166).

Musul sancağı vilayetinin mamûr, en meskûn yeridir. Asurlulardan kalma pek çok eski eser vardır(167).

Zeho: Musul Vilayet ve Sancağı'nda ve Musul'un 100 km kadar kuzey batısında, Dicle'ye kavuşan bir nehrin üzerinde kaza merkezi bir kasabadır(168). Küçük Habur suyu dahilinde bir ada üzerinde bulunan Zeho yakınında pek eski ve meşhur bir kale harabesi vardır. Zeho kazası vilayetin kuzey batısında , Silvân nahiyesi ile 96 köye sahiptir. Cûdfî dağı bu kazada bulunmaktadır(169).

Dehûk: Musul Vilayeti'nde ve kuzey doğu yönünde bir kaza merkezi olup, etrafında Asurlulardan kalma birçok eski eser bulunmuştur. Dehûk kazası, Merûzî nahiyesi ile beraber 211 köyden oluşur(170).

Akra: Musul Vilayeti'nin merkez sancağına bağlı bir kazadır. 18 köy ile bir nahiyeden oluşur. Şehir Şendâr dağının tepesindedir(171).

Surcî: Musul Vilayeti ve Akra kazasında bir nahiyedir(172).

Zîbâr: Musul vilayet ve sancağında ve sancağın doğu sınırında, Musul'un kuzey doğusunda bir kaza olup, güneyde Şehr-i Zûr Sancağı, kuzeyde Van Vilayeti'nin Hakkari Sancağı ve doğuda İran ile çevrilidir. İki nahije, 185 köyden oluşur, arazisi dağlıktır(173).

(166) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4481.

(167) Ş.Samî, a.g.e., C.VI, s.4485.

(168) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.2404.

(169) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.420.

(170) Ş.Samî, a.g.e., C.III, s.2201, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.398.

(171) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.549.

(172) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.452.

(173) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.2436.

2. **Sincâr**: Cezire topraklarında Musul ve Nusaybin yakınlarında meşhur bir şehirdir(174). Musul'a yaya üç günlük uzaklıkta Cezire taraflarında yüksek bir dağın eteğinde meşhur bir şehirdir(175).

Sincâr; Musul vilayet ve sancağında ve Musul dağının güney doğu eteğinde kaza merkezi çok eski bir kasabadır. Eski adı "Singâra" dır. Romalılar ile İranlılar milâdın ilk asırlarında Singâra yakınlarında birkaç defa muharebe etmişlerdir. Sincar Telâfer nahiyesi ile beraber 72 köyden oluşur. Sincâr dağından başka dağı olmayıp, arazisi umumiyetle ovadır(176).

Sincar; Mezopotamya'da bir ova ile bir dağda, Musul'a bağlı, Diyarbakır, Zûr Sancağı ve Dicle nehri arasında bir kazadır(177).

Bazan el-Cezire'ye dahi tamamen Sincâr denilebilir. Nuh (a.s.)'un evlatları Babil kalesi yapılıncaya kadar bu sahrada yaşadılar ve çoğaldılar , sonra da etrafa yayıldılar. Fırat ile Dicle nehirleri arasında bulunan büyük ve münbit bir ovanın kuzeyine Sincâr denir ki, Tevrat'ta dahi adının Singâr olarak geçtiği söylenir(178).

3. **Süleymaniye Sancağı**: Musul Vilayeti'nde, Süleymaniye Sancağı'nın merkez idaresi olan kasabanın adıdır. Süleymaniye 18.asırda inşaa olunmuş bir sanayi merkezidir(179). Ova kurulumuş olup, İran ile Osmanlı arasında dört nahiye, 104 köyü vardır. Sancak olarak; Bâziyân, Kelanber, Şehr-i bâzâr, Süleymaniye, Merke adlı beş kaza; 11 nahiye ve 353 köye sahiptir(180).

Kelanber: Musul Vilayeti'nin Süleymaniye Sancağı'nda, vilayet ve sancağın güney doğusunda büyük bir kaza olup, batısında Süleymaniye ve Şehr-i bâzâr, diğer üç yönü ile İran hududu ile çevrilidir. Kaza bu adı veren Kanuni Sultan Süleyman tarafından bina edilmiş olan Kelanber kasabası İran sınırındadır(181).

(174) Z.el-Kavzîni, a.g.e., s.393.

(175) Y.el-Hamavî, a.g.e., C. III, s.262.

(176) Ş.Samî, a.g.e., C. IV, s.2653.

(177) C.All, a.g.e., C. II, s.451.

(178) A.Rifat, a.g.e., C. IV, s.69.

(179) Safvet Bey, a.g.e., s.181.

(180) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.448.

(181) Ş.Samî, a.g.e., C. V, s.3876.

Kelanber kazası dahilinde Şehr-i Zûr (Siyazûrûs) harabeleri vardır. Kelanber kalesi Sultan Selim Han zamanında yapılmıştır(182).

Bâziyân: Musul Vilayeti'nin Süleymaniye Sancağı'nda kaza merkezidir. Bir nahiye ve 157 köy, 7 aşireti vardır. Süleymaniye'nin kuzey batısında köysancağa giden yolun üstünde Karadağ ile Bâziyân dağı arasında önemli bir boğazdadır(183).

4. Kerkük: Musul Vilayeti'ne bağlı Şehr-i zûr Sancağı'nın merkez idaresi ve kazanın merkezi olup, eski ismi "Ker Kûrâ" dır(184). Kuzey Irak şehirlerinden olup, 35⁰-25 dk kuzey paraleli ile 44⁰-25 dk doğu meridyenleri arasındadır(185). Kerkük eski Şehr-i zûr değildir, eski Şehr-i zûr'un harabeleri şimdi Süleymaniye kasabasının güneyinde bulunmaktadır. Kerkük bir tepe üzerine kurulmuştur(186). Kerkük eski Şehr-i Zûr'un kuzey batısından 115 km uzaklıkta, Ravendüz, Salâhiye, Erbîl, Ranya, Kûysancak adlı kazalardan meydana gelir(187).

Musul'un 150 km güney doğusunda, nüfusunun çoğu Türk olan Kerkük, Musul Vilayeti'ni oluşturan üç sancaktan biridir. Batı ve kuzeyde Musul Sancağı ile doğuda İran ve Süleymaniye Sancağı ile güneyde Bağdâd Vilayeti ile çevrilidir(188).

Kerkük Sancağı toplam; 6 kaza, 8 nahiye ve 1150 köyden meydana gelir(189). Kerkük kazası; Şehr-i Zûr Sancağı'nın merkez kazasıdır. Doğuda Süleymaniye Sancağı'yla, kuzeyde Erbil ve Kûysancak, güney batıda Bağdâd, batıda Musul Sancağı'yla güney doğuda Salahiye ile çevrilidir (190).

(182) A.Cevad, a.g.e., C. III, s. 675.

(183) A.Cevad, a.g.e., C. I, s. 147.

(184) A.Cevad, a.g.e., C. III, s. 656.

(185) İ. A. (Kerkük mad. J. H. Kramers), C. VI, s. 589.

(186) A.Cevad, a.g.e., C. III, s. 657.

(187) A. Rifata.g.e., C. VI, s. 79

(188) Ş. Sami, a.g.e., C. IV, s. 2888.

(189) Ş. Sami, a.g.e., C. IV, s. 2889.

(190) Ş. Sami, a.g.e., C. V, s. 3846.

Salahiye: Şehr-i zûr Sancağı'nın güney sınırında bir kaza olup, merkezi küfrî kasabasıdır. Kuzey batıdan Kerkük kazasıyla, kuzey doğudan Süleymaniye ile ve güneyinde Bağdâd Vilayeti ile sınırlıdır(191).

Ravendüz: Şehr-i zûr Sancağı'nda Musul'un 135 km kuzey doğusunda, büyük zab suyuna dökülen bir çayın üzerinde kaza merkezi olup, 3 nahiyeye, 283 köyden oluşur(192).

Kûy Sancak: Şehr-i zûr Sancağı'nda, Musul Vilayeti'nde bir kaza olup, Erbil ovasının doğusunda bir nahiyeye ile 252 köyden oluşmuş bir kalenin eteğindedir(193).

Ranya: Musul Vilayeti'nde Kerkük Sancağı'nda bir kaza olup, 45 köyü vardır(194).

Erbil: Musul'un güney doğusunda, Irak'ta bir kazadır. Arbela veya Arbil adı ile de anılır. M.Ö.331 tarihinde İskender Acem Şahı Dârâ'yı burada mağlup ve perişan etmiştir(195). Bu da Erbil'in çok eski bir tarihi yer olduğunu gösterir.

E. ZOR SANCAĞI (Mutasarrıflığı)

a. Sancağın Tarihi Coğrafyası, İdari Bölümleri

Cezire ile Berrû's-Şam'da; yani Fırat'ın iki yönünde müstakil mutasarrıflık şeklinde idare olunan geniş bir saha olup, $34^{\circ}-10^{\circ}=37$ dk kuzey paralelleri ile ve $35^{\circ}-39^{\circ},25$ dk doğu meridyenleri arasındadır(196). Kuzeyde Diyarbakır ve Haleb, batıda yine Haleb ve Suriye, doğuda Musul ve Bağdâd Vilayetleri ile güneyde ise Şam çölü ile çevrili ve hudutludur. 100 km uzunluğunda bir alanı kaplar. Merkezi Deyr-i Zûr kasabası olup, sancak merkezi ile beraber 4 kaza, 4 nahiyeye ve 148 köyden oluşur(197).

(191) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s. 2889.

(192) Ş.Sami, a.g.e., C. III, s. 2306.

(193) A.Cevad, a.g.e., C. III, s. 702.

(194) A.Cevad, a.g.e., C. II, s. 408.

(195) A.Rifat, a.g.e., C. I, s. 116-117, Öngör, a.g.e., s. 246.

(196) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s. 2427.

(197) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s. 2427.

Bu sancak El-Cezire ile Fırat ve Suriye arasında yine Suriye, Irak, Arabistan ile Anadolu arasında bulunduğu için de çok önem arzeder(198).

Bu müstakil sancak önceleri göçebe aşiretlerin komup göçtüğü bir yer idi. İntizam ve emniyetten mahrum bir haldeydi. Sancak oluncaya kadar eşkiya yatağı olan Deyr kasabası, Irak ile Suriye arasında önemli bir ticaret yeri olmuştur. Zûr bölgesi önceleri Haleb Vilayeti'ne bağlı iken sonra müstakil bir sancak şekline gelmiştir(199).

Bu sancak; Deyr, İşârâ, Re'sü'l-Ayın, Ebü'l-Kemal adlı dört kazaya ve Tedmür, Kevkeb, Basîre ve Sebha adlı 4 nahiyeye, 148 de köye ayrılmıştır(200).

Zûr mutasarrıflığının başlıca dağları; Revak dağı ile Abdü'l-Aziz dağıdır. Fırat nehri bu sancağı kuzey batıdan güney doğuya doğru ikiye ayırır(201).

b. Zûr Sancağı'nın Bazı Kazaları

Deyr-i zûr: Fırat nehri üzerinde sancağın merkezi ve bu havalinin en güzel şehridir. Suriye, El-Cezire ve Irak arasında gidip-gelenlerin uğrak yeridir(202). Buranın asıl adı "Deyr-i Rumân" ise de Zûr Sancağı merkezi olduğu için Deyr-i Zûr denilmektedir. Fırat üzerinde ve nehrin batı yakasındadır(203).

Meyâdin: Zûr Sancağı'nın en mühim şehirlerinden bir kasabadır. Zûr Sancağı'nın güney batısında kumlu sahralar içerisinde "palmîr" harabele-ri vardır(204).

(198) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.424.

(199) Ş.Samî, a.g.e., C. IV, s.2427.

(200) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.424, Ş.Samî, a.g.e., C. IV, s.2427.

(201) Ş.Samî, a.g.e., C. IV, s.2427.

(202) Safvet Bey, a.g.e., s.186.

(203) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.403.

(204) Safvet Bey, a.g.e., s.186.

Re'sû'l-Ayın: Cezire'de Zûr müstakil mutasarrıflığında Deyr'in 165 km kuzeyinde ve Urfa'nın 100 km doğusunda Habur nehri kenarında kaza merkezi bir kasabadır. Çok eski ve Romalılardan kalmadır(205).

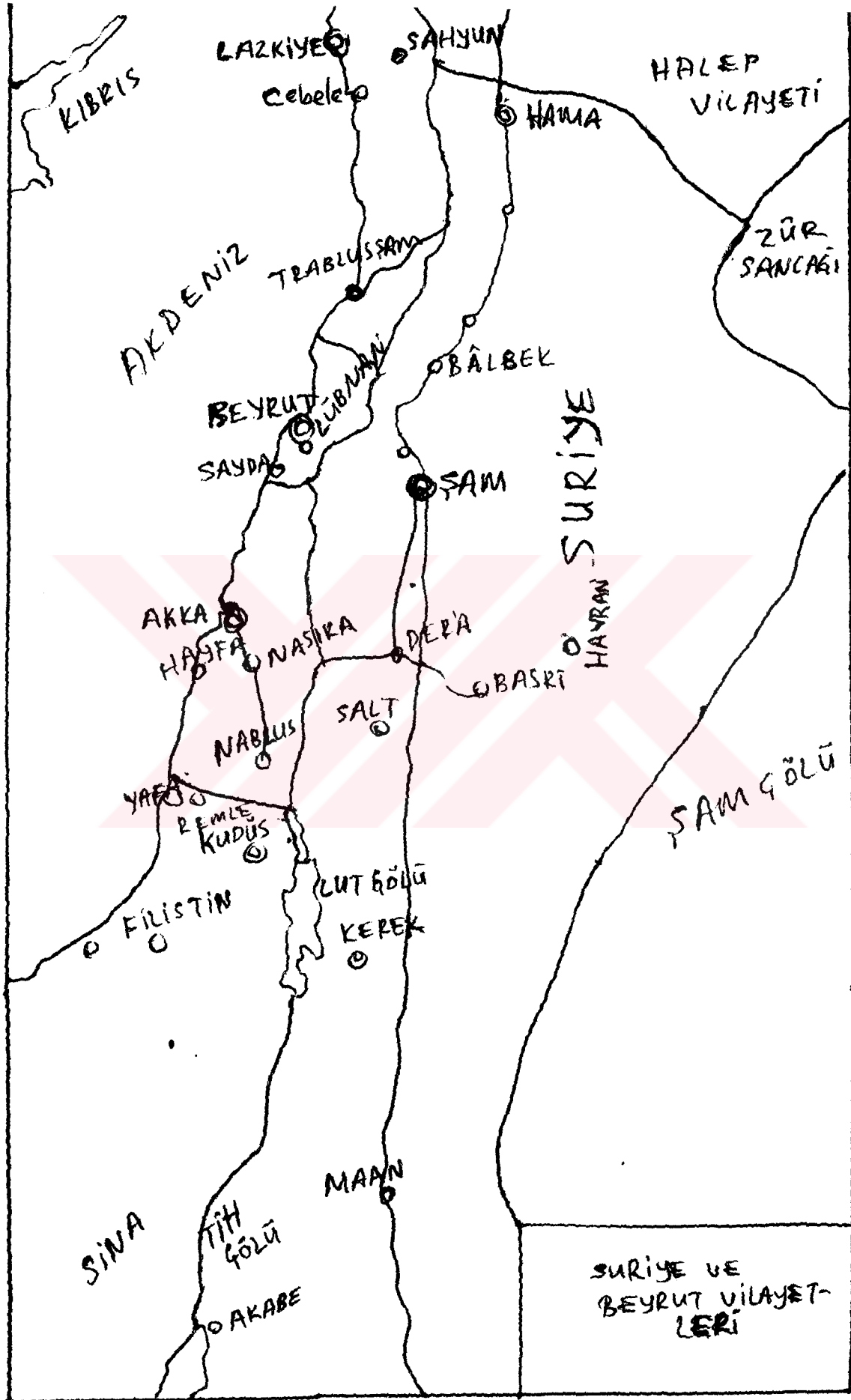
Re'sû'l-Ayın; sancağın kuzey kısmında olup, bu kaza Mardin ile Haran arasında önemli bir noktadadır(206).

Basîre: Zûr Sancağı'nda, İşârâ kazasında 18 köye sahip bir nahiye merkezi olup Habur çayı üzerindedir(207).

(205) Ş.Samî, a.g.e., C. III, s.2243.

(206) A.Cevad, a.g.e., C. II, s.407.

(207) A.Cevad, a.g.e., C. I, s.179.



* Sadvet Beyin ağeden almıştır.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

A. SURİYE BÖLGESİ

a. Adları, Sahası, Sınırları

Suriye; Kitab-ı Makaddes'te Aram ve Arap dilinde Berrü's-Şam adıyla bilinen büyük ve önemli vilayettir. Bu vilayet batıda Akdeniz, kuzeyde Küçük Asya, doğuda Fırat, güneyde Arabistan ile çevrili olup, kuzeyden güneye uzunluğu 600 km, genişliği 280 km'dir(1).

Suriye; Akdeniz'in doğu kıyısı ile kuzeyde Anadolu , doğuda Fırat nehri ve güneyde Arap çölü (Bâdiyetü'l-Arab) ile çevrili bölgenin adı olup, müslümanlar fethettikleri zamandan beri, buraya Bilâd'uş-Şam veya yalnızca eş-Şam demişlerdir(2).

Halep ve şimdiki Suriye Vilayetlerinden meydana gelen Osmanlının asli bölgelerinden biridir. Önceleri Fenike denilen Beyrût Vilayeti ile Cebel-i Lübnân Mutasarrıflığı ve Filistin dahi Suriye ismi sahasında bulunurdu. Suriye topraklarının bir kısmı Suriye Vilayeti oldu(3).

(1) A.Rifat,a.g.e.,C.IV,s.78.

(2) İ.A.(Suriye mad.E.Honigmann),C.XI,s.51.

(3) A.Cevad,a.g.e.,C.II,s.453.

Suriye: Doğu Akdeniz'de; bugünkü Suriye, Lübnân, Filistin ve Ürdün devletlerinin topraklarını kapsayan tarihi bölgedir. Bugün Suriye;doğu Akdeniz kıyısında olup, kuzeyde Türkiye, doğu ve güney doğuda Irak, güneyde Ürdün, İsrail ve Lübnân, batıda Akdeniz'le sınırlıdır(4). Suriye devletinin yüzölçümü ise 187.000 km² dir(5).

Romalılar ve çağdaş Avrupalı yazarlar burayı ifade için genel olarak "Suriye" kelimesini, Araplar "Bilâdü's-Şam" veya "Arzû's-Şam" kelimelerini kullanmışlardır. Suriye Vilayeti tabiri Osmanlıca metinlerde 1864 yılından itibaren, Suriye diye veyahut yukarıda zikredilen bölgenin bir kısmını ifade için kullanılmıştır(6).

Suriye ilk devirlerden beri önemli bir yerleşim bölgesidir. Suriye toprakları üzerinde uzun asırlar boyunca çeşitli devletler sırasıyla hükümran olmuşlardır(7).

Bugün; Suriye, Ürdün, Lübnan ve İsrail arasında paylaşılmış olan Bilâdü's-Şam, günümüzde olduğu gibi geçmiş yüzyıllarda da ekonomik,askeri ve dini konumu nedeniyle, daima milletlerarası nüfuz mücadelesinin yoğunlaştığı odak noktalarından birisi olmuştur(8).

Suriye bölgesinde; bir de Suriye Çölü denilen, Arap Yarımadası'nın kuzeyinde çöl saha vardır. Bu saha, Suriye'nin güney doğusu, Irak'ın batısı ve Ürdün'ün kuzey doğu kısımlarını kapsar(9).

b. Tarihî Coğrafyası

Suriye bölgesinde, önceleri Fenikeliler, Sûr şehri ile İskenderun arasına sahil üzerinde bir devlet kurmuşlardır. Haleb'in kuzeyinden güneye doğru Arâmiyyîn devleti kurulmuştur. M.Ö.14.asırlarda Fenikeliler ve Arâmîler vardı. Sonra Asurlular, Babilliler ve Farisiler hüküm sürdüler. Büyük İskender Suriye'yi Farisilerden M.Ö.333 yıllarında devraldı,

(4) Öngör, a.g.e., s.805.

(5) Öngör, a.g.e., s.805.

(6) Samur, a.g.e., s.1.

(7) Hayr, Saffuh, Suriye, Dımaşk, 1985, s.79.

(8) Samur, a.g.e., s.1.

(9) Öngör, a.g.e., s.805.

sonra Silifkeliler M.Ö.64.senesine kadar yönettiler. Daha sonra Roma İmparatorluğu hükmi altına aldı(10).

Müslüman arablar tarafından 634 yılında Doğu Roma İmparatorluğu'ndan fethedilen bu bölge, orta çağda Haçlı ordularının istilasına uğradı. Haçlılar sahil şeridi ve Kudüs'te bir süre tutunmayı başardılar. Ama iç bölgeleri ellerinde tutan ve Atabeğler diye bilinen Müslüman Türk beylikleri karşısında daha fazla ilerleyemediler(11).

1187 yılında Mısır'da yönetimi ele alan Eyyübiler, Bilâdü's-Şam'da da idareyi Atabeglerden alarak Haçlılara karşı eskisinden daha çetin bir mücadele başlattılar. Kudüs ve çevresi Haçlılardan geri alındı. Bir süre sonra Mısır ve Bilâdü's-Şam'ın yönetimini Eyyübilerden devralan Mısır Memlûkları (1258-1517) Eyyübilerin bıraktıkları yerden itibaren ileri harekate devam ettiler. Nihayet Memlûk Sultanı Sultan Baybars(1233-1277) son haçlı kalıntıları da 18.yüzyıla kadar bir daha buraya dönme üzere ortadan kaldırarak, müslümanların Biladü's-Şam'daki hakimiyetlerini sağlamlaştırdı(12).

Yavuz Sultan Selim Han 1516'da Suriye üzerine yürüdü, Halep yakınında, Suriye'nin kuzeyinde "Dabîk" ovasında Mısır askerleri ile çarpıştı ve zaferi kazandı. Bütün Suriye şehirleri alındı, Yavuz Sultan Selim Şam'a girdi ve burası ordugâh oldu, Mercidâbık zaferi ile Suriye'yi, Gazze zaferi ile Filistin bölgesini Osmanlı topraklarına kattı(13). Osmanlılar 1516-1517'de Suriye, Mısır ve Hicaz-ı fethettiler(14).

Mercidabık zaferinden sonra, Bilâdü's-Şam'ı ve Mısır'ı idaresi altına alan Yavuz Sultan Selim, eski idareye ait pek çok şeyi olduğu gibi bıraktı...bu arada Anadolu'dan bazı Türkmen oymaklarını da getirerek Lazkiye civarına yerleştirdi. 1521'de bölgenin idari teşkilatı; Bilâdü's-Şam, Halep, Trablus olmak üzere üç eyalete ayrıldı(15).

(10) Hayr, a.g.e., s.79-80.

(11) Samur, a.g.e., s.1-2.

(12) Samur, a.g.e., s.1-2.

(13) Konrapa, Zekâf, Bolu Tarihi, 1964, Bolu, vilayet Matbaası, s.191, Şefaettin Severcan, Keşfi'nin Selim-namesi, (Basılmamış Master Tezi), 1988, Kayseri, s.8-9, (Selim-namelerde fazla bilgi vardır).

(14) Keskin Mustafa, Millî Mücadele'de Hint Müslümanlarının Türkiye'ye Yardımları (1919-1923), (Basılmamış eser), 1989, Kayseri, s.6.

(15) Samur, a.g.e., s.2-3.

Görüldüğü üzere 634 yılında müslümanlara geçen Suriye (Biladü's-Şam) Emeviler, Eyyübiler, Abbasiler, Toluniler, Fatımîler, Selçukîler ve Atabegler, daha sonraları Mısır melikleri ve Osmanlı Sultanları tarafından idare edilmiştir(16).

Suriye ve Filistin topraklarında; Suriye, Halep, Beyrut adında üç vilayet ile Cebeli Lübnan ve Kuds-ü Şerif müstakil Mutasarrıflıkları vardır(17).

Suriye oldukça önemli bir coğrafi bölgede bulunup, büyük şehirleri demiryolu ile birbirine bağlı, İstanbul ile Hicaz arasındaki demiryolu ile kilitlidir.

Şimdi Suriye Vilayeti'nden başlamak üzere vilayetlerini ve Mutasarrıflıklarını ele alalım:

B. SURIYE VİLAYETİ

a. Şam Şehri ve Şam Adı, Şam'ın Tarihi Coğrafyası

Şam: Meşhur bir beldedir. İmarının ve görünüşünün güzelliğinden dolayı "Cennetü'l-Arz" "Yeryüzünün Cenneti" denir. Nuh'un oğlu Sâm'ın torunlarından birinin adı. Dımaşk olduğu için Dımaşk da denmektedir. Dımaşk şehrinin 7.000 yıl önce kurulduğu, inşaa edildiği söylenir. İbrahim (a.s.) burada doğmuştur(18).

Bir başka rivayette; Hâm b.Kenan kavminden ayrılıp kuzeye doğru çıkmıştır. Kuzeye gittiği için "teşeau's-şimal"den dolayı Şâm denmiştir (19).

Suriye'nin genel olarak adına Şam da denir. Suriye bölgesinin en büyük şehri olup 36⁰-18 dk doğu meridyeni ile 33⁰-30 dk kuzey paraleli arasındadır. Rakımı 700 m olup, Suriye-Arap çölünün kenarında, Lübnan ve Anti-Lübnan kütlelerinin hemen arka tarafındadır(20).

(16) A.Rifat, a.g.e., C.IV, s.79.

(17) Safvet Bey, a.g.e., s.187-188.

(18) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.II, s.463 (Fazla bilgi için aynı yere bakınız).

(19) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.III, s.312.

(20) İ.A. (Şam mad.R.Hartmann), C.XI, s.298.

Suriye içinden kuzeyden güneye geçen bir yol üzerinde olan Şam, çevresinin aşırı zenginliği sayesinde, Kuzey Suriye, El-Cezire, Arabistan, Babilonya ile Akdeniz ve Mısır arasındaki ticari önemi kendisinde toplamıştır. Şam en eski zamanlardan beri birinci sınıf bir kültür merkezi olmuştur(21).

X.yüzyıldan itibaren Ahd-i Atik ile Asurca metinlerden öğrenildiğine göre bir Şam Ârâmî kiralığı mevcut olup, bu kiralık M.Ö.732'de Asurlular tarafından yıkılmıştır. M.Ö.VIII.asırda Asurlular, VII.asırda Babilliler, VI.asırda Grekler, yine M.Ö.I.asırda ise Romalılar Şam'da hakimiyet kurmuşlardır. Bir müddet İranlılar idare edip, tekrar Bizanslar ele almış ve 635'de şehir Bizanslardan, müslümanlar tarafından Halid b.Velid komutasında teslim alınmıştır(22).

Rivayete göre Halid b.Velid Dımaşk'ın doğudaki kapısından girmiştir (23). Derler ki; Adem(a.s.) Şam'daki; Beytü'l-Ebyat'a inmiş. Hava ise Beytü'l-Lihye'ye gelmiş, Kâbil, Hâbil'i Dımaşk'taki Kâsiyûn dağında öldürmüştür. Şehrin suyu çoktur, Sûr ve hendekle çevrilidir, çok büyük ve güzel bir yerdir(24).

Şam, Suriye Vilayeti'nin ve bütün Suriye havalisinin merkezi olan büyük bir şehirdir. Şam'ın asıl adı "Dımaşk" olup yabancılar ise "Damas" derler. Şam adı bütün havalinin özel adıdır. Şam'da 200 kadar cami vardır, ümeyye camii en önemlisidir. Pek çok peygamberin, evliyanın, meşhur alimlerin türbeleri ve medreseler vardır. Şam'da meşhur silah ve kıyılıklar yapılırdı. Oldukça işlek büyük bir karayolu ile Beyrût'a bağlıdır (25).

(21) İ.A.(Şam mad.R.Hartmann),C.XI,s.298, Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.2159.

(22) İ.A.(Şam mad.R.Hartmann),C.XI,s.298-299(Fazla bilgi için bakınız).

(23) El-Belâzurî,Futuhu'l-Büldân(Çev.Mustafa Fayda),Sevinç Matbaası,1987,Ankara,Kültür ve Turizm Bak.Yay.,s.162.

(24) Z.el-Kazvîni,a.g.e.,s.189.

(25) A.Cevad,a.g.e.,C.II,s.477-478, A.Rifat,a.g.e.,C.IV,s.127.

Şam şehri Suriye Vilayetinin ve bütün Suriye kıtasının merkezi, Osmanlı Asyası'nın en büyük şehridir. Doğu ve güneyden (Berrü's-Şam) denilen Şam Çölü'ne kadar uzanan ve "Gûtâ" denilen güzel ve münbit bir ovanın kenarında, kuzeyinde Kasiyûn dağı, güney ve güney batısında ise Cebel-i Şeyh denen dağın etekleri ile çevrilidir(26).

Dımaşk-ı Şam; kimin tarafından ve ne zaman te'sis olunduğu bilinmeyen, Hz.İbrahim zamanında mevcut olan, Nebatlıların hüküm sürdüğü ve Hz.Davud(a.s.) ve Hz.Süleyman(a.s.) zamanlarında Yahudilerin de eline geçmiş olan eski ve tarihi bir şehirdir(27).

Bizans'ın elindeki Şam'ın fethine, (635) Halid b.Velid ile beraber Ubeyde b.Cerrah ve Yezid b.Süfyân da katılmışlardır.

Şam, 661 tarihinden itibaren, Emevî devletinin başkenti ve bütün İslâm memleketlerinin merkezi olmuştur. 749 yılına kadar 92 yıl halifelik merkezi olmuş, Abbasiler ile Bağdâd başkent olmuş ise de Şam önemini korumuştur. Selçuklulardan Hemdanoğulları, Taftekinoğulları gibi küçük devletler Şam'da hükümet kurmuşlardır(28).

Şam, Hilâgu tarafından zaptolunmuş sonra, Mısır Memluklarının elinde iken Timur tarafından işgal edilerek tamamen tahrip edilmiş ve ahali si öldürülmüştü. Şehri 1516'da Yavuz Sultan Selim Mısırlılardan alarak Osmanlı memleketlerine katmıştır. Osmanlılar zamanında Şam hacc yolu üzerinde de bulunduğu için imar ve ticareti daha da geliştirilmiştir. Şam eyalet merkezi edilmişken sonradan vilayet usulü getirilince Suriye Vilayeti'nin merkezi olmuştur. Filistin tarafı Kudüs Müstakil Mutasarrıflığı adıyla ayrılırken, sahil kısmı da Beyrût Vilayeti adıyla ayrılmıştır(29).

(26) Ş.Samî, a.g.e., C.III, s.2158-2159.

(27) Ş.Samî, a.g.e., C.III, s.2159.

(28) Ş.Samî, a.g.e., C.III, s.2159, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.481.

(29) Ş.Samî, a.g.e., C.III, s.2159, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.481.

b. Suriye Vilayeti ve Tarihi Coğrafyası

Antik coğrafyacılardan Suriye'sinin İslâm'lar devrindeki adı Şam'dır. Merkezi Dımaşk (Şam) şehri olup, doğusu Cezire ve Sam Çölü, güneyi Arap Yarımadası, Kızıldeniz, batısı Mısır ve Akdeniz, kuzeyi ise Anadolu ile hudutludur. Şam önceleri; Şam, Filistin ve Fenike diye üç kısım itibar edilirken, Halep'in gelişmesi ile Halep, Dımaşk ve Filistin diye ayrıldı(30).

Suriye Vilayeti, Şam Eyaleti adıyla bilinen eski eyaletten başka, Suriye bölgesinin çoğu tarafları dahil olmak üzere meydana gelen vilayete verilen addır(31).

Suriye Vilayeti kuzeyde Halep, batıda Beyrût Vilayetleri ile güneyde Müstakil Kudüs Mutasarrıflığı, doğuda Berrî's-Şam denilen çöl ve Zûr Mutasarrıflığı ile çevrili olup Şam (Suriye) bölgesinin orta kısmından ibarettir. Suriye arazisinin batı kısmı dağlık olup, orta kısmında vilayetin en yüksek dağı olan (Cebel-i Şeyh) Şeyh dağı bulunur. Kuzey batısında Beyrût Vilayeti'nin Trablus ve Lazkiye Sancakları'nın hududunda Nâsırıyye dağı uzanır(32).

Suriye bölgesi, doğuda Şam Çölü, kuzeyde Halep, güneyde Arap Yarımadası ve batıda Akdeniz ile çevrilidir. Eski Kenan ve Filistin ve Fenike bölgeleri buraya dahildir. Bu memleketi boydan boya Lübnân dağları kaplamış olup, bu dağın bazı yerleri taşlık ise de, bir çok vâdileri gayet imarlı ve bitektir, güney doğu kısımları ise kumluktur(33).

Tarihi coğrafya bakımından Şam yani Dımaşk Şehri ile Suriye Vilayeti'nin durumu aşağı-yukarı aynıdır. Eski devirlerde Şam toprakları üçe ayrılırdı; kuzeyinde Ârem-sonraları Suriye denmiştir- güneyinde Filistin; arz-ı Mukaddes ve ortasında ise -sahil kenarı ki- Fenike veya Kenan toprakları var idi(34).

(30) Baykara, a.g.e., s.25, Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s.2824.

(31) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s.2681.

(32) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s.2681-2682, A.Cevad, a.g.e., C. II, s.453.

(33) A.Şeref, a.g.e., s.186-187.

(34) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s.2828.

H.z.Süleyman(a.s.) zamanlarında Şam'ın hemen her tarafı, yani Suriye ve Fenike dahi Benî İsrail devletine bağlı idiye de, bu birlik uzun sürmedi. Asur ve Babil hükümdarları Şam kıtasını zapt ve Beyt-i Makdis'i tahrip etmişlerdi. Sonraları İran Hükümdarı Keyhusrev topraklarını Akdeniz'e kadar dayamıştır. Büyük İskender'in çıkışına kadar bu bölge İranlılarda kalmıştır(35).

M.Ö.64 yılında Romalılar Şam kıtasını tamamen ele geçirmişler.Romalılar ikiye ayrılınca Şam; Doğu Roma'ya geçmiş, İran Sasanileri bir iki defa zaptetmişlerse de, İslâm'ın doğuşu ile Arap Yarımadası'ndan sonra, en önce Şam İslâm topraklarına katılmıştır(36).

Şam; Emevilerin halifelik merkezi yapılmış ise de, Abbasi halifeleri zamanında hilafet merkezi Irak'a geçmiştir. Suriye Vilayeti toprakları bir aralık Tolunoğulları tarafından idare olunmuş, sonra Fatımîler ve Selçuklular idaresine geçmiştir.

Artukoğulları, Taftekinoğulları da hüküm sürmüş, sonra Haçlıların istilasına uğramıştır. Eyyübiler imar ve medeniyeti tekrar geliştirmişlerdir(37).

Timur Şam'ı tamamen tahrip etmiş ise de 1516'da Yavuz Sultan Selim Şam'ı Mısırlılardan alarak Osmanlı Ülkelerine katmıştır. Sonraları bu topraklarda, Canpolatların, Cezzar Ahmet Paşa'nın, Dürzîlerin, bazı isyanları olmuşsa da önemli bir değişiklik olmamıştır. Bir süre Mısırlı Mehmet Ali Paşa ve sonra yine Osmanlılar yönetime devam etmiştir(38).

c. Suriye Vilayeti'nin İdarî Bölünmesi

Suriye Vilayeti: Dımaşk (Şam), Mâan, Hama ve Harran adlarıyla dört sancağa ayrılır(39).

(35) Ş.SamI, a.g.e., C. IV, s.2828.

(36) Ş.SamI, a.g.e., C. IV, s.2828.

(37) Ş.SamI, a.g.e., C. IV, s.2829.

(38) Ş.SamI, a.g.e., C. IV, s.2829.

(39) A.Şeref, a.g.e., s.188.

Suriye Vilayeti; dört sancak, 21 kaza ve 15 nahiyeden oluşur:

1. Şam Sancağı;(Kazaları): Şam, Baalbek, Bika-el-Aziz, Vadi'ul-Acem, Dûmâ, Nebk, Hâsibyâ, Râşiyâ.
2. Hama Sancağı: Hama, Humus, Hamidiyye, Selimiyye.
3. Havran Sancağı: Havran, Basra'l-Harir, Der'â, Cebel-i Dürûz.
4. Mâan Sancağı: Kaynatıra, Aclûn, Selt, Kerek, Tafiyle(40).

Suriye Vilayeti'ndeki; sancak, kaza, nahiyeye, köy ve mezreaların şematik taksimi(41):

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Köy</u>	<u>Mezrea</u>
1.Şam	7	1	357	59
2.Hama	3	3	316	
3.Havran	5	3	338	51
4.Mâan	3	1	25	

Daha sonraları Suriye Vilayeti; Hama, Sam, Havran ve Kerek adıyla dört sancağa ayrılmıştır:

<u>Sancak</u>	<u>Kazaları</u>
1.Şâmi	Şam, Bika'el-Aziz, Baalbek, Vâdiul-Acem, Hâsibyâ, Dûmâ (Cebel-i Kalmûn), Raşiyâ, Nebk
2.Hama	Hama, Humus, Hamidiyye, Selimiyye
3.Havran	Kanaytıra, Basra'l-Harir, Derâ, Aclûn, Cebel-i Dürûz
4.Kerek	Mâan, Selt, Tafiyle(42).

A.Rifat Efendi'nin verdiği bilgiye göre Suriye Vilayeti'ne bağlı sancaklarda bulunan kaza ve nahiyelerin arap alfabesine göre bağlı oldukları yerler şöyledir:

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>
Şam	Vâdiul-Acem	Aklıca İklimil-Belâm
	Baalbek	
	Bika'el-Azîz	Bika'eş-Şarkî Belene
	Cebel-i Kalmûn	

(40) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.2684, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.455.

(41) Samur, a.g.e., s.33.

(42) Safvet Bey, a.g.e., s.188, M.Hikmet, a.g.e., s.238.

		Cebel-i Asele Cebnetü'l-Alî
	Deyr 'ül-Kamer	Hissiye
	Raşayâ	Zebkânî Şefâmer Aznûn
	Nebk	
Hama		el-Ekrâd İki Kapılı Cebel-i Kelbiye
	Humus	Alâ Huzur Alâ
	Humus Hama Hamidiyye Selimiyye	
		Klifrîtân Vadî'i-Nasârî
Havran	Ackîn Dîrûz	İrbid Cebel-i Sahil Cebel-i Reyhaniyye Cerd Şihar
	Dîrûz Havran Aclûn	

d. Suriye Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nahiyelelerin Adları ve Tarihi Coğrafyaları

1. **Şam Sancağı:** Şam şehrini anlatırken etraflıca deyindiğimiz bu şehir sancak merkezidir. Şam Sancağı'nda 1891 yılında şu kazalar ve köyler vardı(43).

Baalbek: 76 köy, Bika: 60 köy, 15 mezrea, 1 nahiye, Vadi'ul-Acem:82 köy, 23 mezrea, Dûmâ veya Cebel-i Kalmûn: 74 köy, 19 mezrea, Nebk: 30 köy, 3 mezrea, Hâsibyâ: 18 köy, Râşiyâ: 17 köy.

(43) Samur, a.g.e., s.26.

1900 yılında Şam Sancağı'na bağlı kazalar ve köyleri:(44)

<u>Kaza</u>	<u>Kaza'nın Yönetim Merkezi</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Köy ve Mezrea</u>	
Şam	Şam		50	
Baalbek	Baalbek	2	61	
Bika	Muallaka	1	59	15
Nebk	Nebk	2	28	
Dûmâ	Dûmâ	1	60	
Vadi 'ul-Acem	Katana	1	24	
Hâsibyâ	Hâsibyâ		18	
Râşiyâ	Râşiyâ		20	
Zebdânî	Zebdânî		28	

Baalbek: Şam'ın kuzey batısında 65 km uzağında bir kaza merkezidir. B şehri Hz.Süleyman'ın yaptırdığı söylenir. Suriye'de eski yapıları ile meşhur olan, eski şehirlerin en büyüklerinden idi. Şam Sancağı'nda, Bikâ denilen vadi içinde Anti Lübnan dağlarının batısında Şam Humus demiryolu üzerinde denizden 1170 km yüksekte kurulmuş bir yerdir(45).

Yunanca "Heliopolis" denen Baalbek, "Güneş mâbedi" olan yerdir (Medinetü-Şems); Güneş Tanrısı'nın Şehri anlamına gelmektedir. Önceleri oldukça mamur idi. Makedonyalılar, Romalılar zamanında bu şehir birçok ma'budlar, heykeller, kaleler vs. binalar ile donatılıp genişletilmişti (46).

Hristiyanlığın yayılmasından sonra Baalbek bir piskoposluk merkezi oldu. Ba'le ait en büyük mâbedi Rûm İmparatorluğu'ndan Konstantin kiliseye çevirmişti. 636'da Ebu Ubeyde b.Cerrah tarafından sulh ile müslümanlar eline geçti. İslâm'ın ilk devirlerinde önemli bir ticaret şehri oldu(47).

Baalbek, 1400 yılında Timur tarafından tamamen harab edildi ve ahali toptan öldürüldü. 1516'da Yavuz Sultan Selim tarafından fethedildi. Osmanlı idaresine geçti. 1759'da büyük bir deprem ile yıkıldı. Şehir virane haline geldi, bir daha ihya edilemedi(48).

(44) Samur, a.g.e., s.27.

(45) A.Rifat, a.g.e., C.II, Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1323, İ.A.(Baalbek mad.M.Sobernheim), C.II, s.161.

(46) Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1323, (İ.A.Baalbek mad.M.Sobernheim), C.II, s.161.

(47) İ.A.(Baalbek mad.M.Sobernheim), C.II, s.161, Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1313, A.Rifat, a.g.e., C.II, s.119.

(48) A.Rifat, a.g.e., C.II, s.119, Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1313.

Hâsibyâ: Suriye Vilayet ve Sancağı'nda ve Şam'a bağlı bir kaza merkezidir. Şam'ın batısında ve Beyrût Vilayeti hududunda olup, Raşayâ kazası ve Havran Sancağı ile çevrilidir(49).

Cebel-i Kalmîn: Dûmâ adı ile de anılır. Suriye Vilayeti, Şam Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, vilayetin doğusunda, Şam'dan 2 saatlik mesafede, eski yapıları ve kalesi olan bir kazadır, 74 köyü vardır (50).

Vadi'ul-Acem: Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'nda ve Şam'ın batı yönünde Cebel-i Şeyh dağının eteğinde ve Bürde nehri etrafında bir kazadır. 82 köy ve 23 mezreası vardı. Merkez idaresi Katanâ kasabasıdır. Şam'a 16 km olup, araba yolu ile bağlıdır(51).

Raşayâ: Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'nda ve Şam'ın 44 km batısında Cebel-i Şeyh'in eteğinde, Ürdün nehri kolu olan Vâdit-tîn kenarında 1143 km, yüksekte kaza merkezi bir kasabadır, 16 köyü vardır(52).

Nebk: Şam Vilayeti'nin, Şam Sancağı'nda, Şam'a 70 km kuzey doğuda, Cebel-i Şeyh eteğinde, kaza merkezi küçük kasabadır. Eski eseri pek çok olup, 30 köy ve 3 mezreadan oluşur(53).

2. Hama Sancağı: Suriye Vilayeti'nin kuzey kısmında yer alan Hama Sancağı'na; 1881 yılında 2 kaza, 2 nahiye, 2 kasaba ile 272 köy bağlı idi. 1901 yılında ise sancağın idari taksimatı şöyledir:

<u>Kazaları</u>	<u>Kaza Merkezi</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Köy Sayısı</u>
Hama	Hama	2	97
Humus	Humus	5	126
Selimiyye	Selimiyye	2	69
Hamidiyye	Misyaf	3	69
		12	361

Toplam 12 nahiye, 361 köyden meydana gelmekteydi(54).

(49) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.318.

(50) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1769.

(51) Ş.Sami, a.g.e., C.VI, s.4653, A.Cevad, a.g.e., C.III, s.823.

(52) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.408, Ş.Sami, a.g.e., C.VI, s.2246.

(53) Ş.Sami, a.g.e., C.VI, s.4559, A.Cevad, a.g.e., C.III, s.809.

(54) Samur, a.g.e., s.28-29.

Hama, Asî nehri kıyısında, Şam'ın 200 km kuzey doğusunda, Suriye'nin meşhur şehirlerinden ve sancak merkezi, sûr ile çevrili bir şehirdir.

Hama pek eski olup, Tevrat'ta adı "Hamatü" olarak geçmektedir(55). Hama demiryolu ile Halep ve Şam'a karayolu ile pek çok şehir merkezine bağlıdır. Tarihi eski olup, İlkçağda Hititler tarafından işgal edilmiştir(56).

Yunanlar Epikanya, Latinlerde Emat derler, güzel bir şehir olup, iç kale ve sûr ile çevrilidir. İslâmî döneme ait pek çok cami, han, hamam ve pazar yerleri vardır(57).

638 yılında sulh ile Ebu Ubeyde b.Cerrah tarafından fetholunmuş, Hıms'a bağlı bir kasabadır(58).

İslamiyet devrinde gelişen Hama imarı da ilerleyerek güzel bir şehir oldu. 1107 yılında Haçlılar ele geçirdi ise de, Selahaddin Eyyubî tarafından tekrar alındı, 1138'de büyük bir deprem geçiren Hama'da 15000 kişi öldü ve mamuriyeti yıkıldı. Eyyübiler tekrar şehri inşaa ettiler. Ebu'l-Fida ve Yakût Hamavî gibi ünlü kişiler burada yetişmişlerdir(59).

Hama Sancağı Suriye Vilayeti'nin en kuzey sancağı olup, kuzeyinde Halep, doğusunda Zûr Sancağı, batısında Beyrût, güneyinde Şam Sancağı'yla çevrilidir(60).

Hıms: Hımsu, eski ve meşhur, büyük bir beldedir. Yüksek ve güzel bir kalesi vardır. Şam ile Halep arasında yol üzerindedir(61).

Suriye Vilayeti'nin Hama Sancağı'na bağlı bir kazanın merkezidir. Şam'ın 150 km kuzeyinde, Asi nehrinin sağ sahilinde (doğusunda) denizden

(55) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1979, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.343.

(56) İ.A.(Hama mad.M.Sobernheim), C.V, s.170.

(57) A.Rifat, a.g.e., C.II, s.166.

(58) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1979, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.344.

(59) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.344, Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1979.

(60) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.346.

(61) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.II, s.302(Fazla bilgi için aynı yere bakınız).

494 m yüksekliktedir. Eskiden Amâlika topluluğu tarafından kurulmuş, İskender ve Makedonyalılar zamanında imarı gelişmiştir. Eskiden "Emese" denirdi(62). Önceleri Şam Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi iken, sonradan Hama'ya bağlı kaza olmuştur.

Hıms, Emesa gibi adları da bulunan Humus şehri; Bizans döneminde piskoposluk merkezi idi. 637 yılında Ubeyde b.Cerrah tarafından teslim alınmıştır. Haçlılar saldırısında hayli tahribata uğramıştır(63). Fethinde Halid b.Velid(r.a.) rolü de olmuş, türbesi ise Humus'tadır(64). Eski zamanlarda müstakil bir kıraliyetin hükümet merkezi de olan Humus, Suriye hükümdarı, Romalılar ve Arabların eline ve en sonra da Osmanlılara geçmiştir. 12.asırda meydana gelen bir depremden sonra şehir büyük bir yıkıma uğramış, Mısırlı İbrahim Paşa 1832'de Şam ile birlikte Humus'u da zaptetmiştir. 1840 da ise İngilizler şehri işgal etmişlerdir (65).

Mesaf: Suriye Vilayeti, Hama Sancağı'nda Cebel-i Kelbiye kazasının merkez idaresi olan büyük bir köy olup, eski bir kale harabesi vardır (66).

Hamidiyye: Suriye Vilayeti, Hama Sancağı'nda bir kazadır. Nâsıriyye dağının eteğinde olduğundan arazisi dağlıktır. Kazanın 61 köyü vardır (67).

Selimiyye: Hama Sancağı'nda güney doğusu yönünde kavşak noktasında bulunan pek eski bir kasabadır. Sonradan kaza merkezi olmuş önceleri önemli bir şehir iken, sonraları harab olmuştur(68).

(62) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1986-1987.

(63) İ.A.(Humus mad.M.Sobornheim), C.V, s.588, Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1987.

(64) A.Şeref, a.g.e., s:289.

(65) A.Rifat, a.g.e., C.II, s.169.

(66) A.Cevad, a.g.e., C.III, s.757.

(67) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1991.

(68) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.449.

3. **Havran Sancağı**: İdari bakımdan sürekli değişikliklere sahne olmuştur. Müzeyrib, Şeyh Sa'd, Şeyh Miskin gibi yerler sancak merkezi olmuşlardır. Değişikliklerin nedenleri; Dürzîler ile Bedevîler arasındaki çatışma ve ayaklanmalardır. Havran Sancağı 1870 yılında Cebel-i Dürûz, Aclûn ve Kuneytra kazalarından oluşuyordu. 1895 yılında sancağa bağlı kaza ve yerleşim birimleri şunlardı:

<u>Kaza</u>	<u>Kaza Merkezi</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Köy Sayıları</u>
1.Şeyh Sa'd	Şeyh Sa'd		20
2.Kuneytra	Kuneytra		75
3.Busru'l-Harir	Busru'l-Harir		17
4.Derâ	Derâ	Busr.Ö	38
5.Cebel-i Dürûz (Cebel-i Havran Suveyda)		Ahire,Salah Şebba, Lahiteh Selhat, Mejde Orman,Selem	95
6.Aclûn	İrbid	Aclûn	33

Toplam 6 kaza, 10 nahiye, 258 köyden ibaretti(69).

Havran Sancağı 1900 yılında 8 kazaya ayrılmıştı:

<u>Kaza</u>	<u>Kaza Merkezi</u>	<u>Nahiye ve Köy Sayısı</u>	
1.Havran	Şeyh Sa'd	2	49
2.Aclûn	İrbid	2	102
3.Kuneytra	Kuneytra	3	104
4.Busru'l-Harir	Busru'l-Harir		33
5.Derâ	Derâ	1	29
6.Suveyda	Suveyda	1	30
7.Salhat	Salhat		26
8.Ahire	Ahire	1	33
		10	406

Toplam 10 nahiye, 406 köyü vardır(70).

Havran Sancağı daha önceleri Filistin'e dahil idi, arazisi gayet münbit ve bol verimlidir(71).

Şam topraklarında olan Havran bir köydür ve ahalişi demirci, binaları büyük ve güzeldir(72).

(69) Samur, a.g.e., s.39-30.

(70) Samur, a.g.e., s.30.

(71) A.Rifat, a.g.e., C.II, s.174.

(72) Z.el-Kazvîni, a.g.e., s.184.

Şam şehrinin güneyinde olan Havran; Ürdün nehri ile Tabriye gölünün doğusunda ve Cebel-i Havran havalisinden ibarettir. Suriye Vilayetinin bir sancağıdır. Merkezi Şeyh Sa'd köyü olup, Hz.Eyyüb'un mezarı oradadır. Eski bir yer olan Havran, Romalılar zamanında mamûr idi. Daha önceleri Keldanîler, Yahudiler, Makedonyalılar hüküm sürmüşler, bugünkü imariyyetinin çöküş sebebi, Moğol, Timur ve Haçlı ordularının saldırıları ve tahribatlarıdır(73).

Güney Suriye'de hudutları kesin olmayan, Şeria vâdisinin doğusundadır. Havran'ın sahası Lût gölünün kuzey doğusundan, Şam'ın batısındaki Cebel-i Şeyh (Hermon) eteklerine kadar uzanır(74).

Acılun: Havran Sancağın'da bir dağ ve kaza ismidir. Ürdün (Şeria) nehrinin doğu yakasında bulunur. Eski bir kalesi vardır. Kaleyi Selahaddin Eyyubî tamir ettirmiştir. Acılun kazasının 7 nahiye, 120 köyü vardır. Arazisi kısmen dağlık, kısmen biteektir(75).

Cebel-i Dürûz: Suriye Vilayeti, Havran Sancağı'nda bu sancağın doğusunda bir kaza merkezi olup, ahalisi dürzîdir.

Suveйда, Salhat, Arman, Şehba, Mejde, Salî isimli 6 nahiyesi vardır(76).

Kuneitra: Havran Sancağı'nda bir kaza merkezi kasaba olup, 51 mezrea ve 41 köyü vardır(77).

Busru'l-Harir: Havran'ın güney yönünde bir şehiri idi ki, Şam'dan 90 km güney doğuda, Kudüs'ten 130 km kuzey doğuda bir ovadadır. Zamanıyla çok büyük ve güzel bir şehirdi. Hristiyanların merkezlerindedir. 634'de Halid b.Velid(r.a.) tarafından fethedilmiş, birçok cami ve mes-cidler yapılmıştır. Ortaçağ'da deprem ve istilâlara maruz kalmış, bugün birkaç haneden ibaret köy halindedir(78).

(73) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.350.

(74) İ.A.(Havrân mad.B.Darkot), C.V, s.378.

(75) Ş.Samî, a.g.e., C.IV, s.2132, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.538.

(76) Ş.Samî, a.g.e., C.III, s.1768, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.277.

(77) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.626.

(78) Ş.Samî, a.g.e., C.II, s.1317, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.178.

4. **Kerek (Mâan) Sancağı:** Şam Çölü taraflarında Belka yakınlarında bir şehirdir(79). Mâan Şam hattı ile Hicaz hududunda Şam ve Hicaz yolu üzerinde Şam'ın 350 km güneyinde, Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi iken, sonradan sancak merkezi yapılmıştır. Mâan; vaktiyle bir hayli büyük ve mamûr bir yeri iken, şimdi küçülmüştür. Mâan veya Kerek Sancağı Belka'dan ibarettir(80). Belka bölgesinde bulunan Kerek kasabası, Mâan Sancağı'na merkez kabul edilmiştir. Zamanıyla büyük bir şehir olan Kerek kale ve mevkisi ile önemlidir. Kerek Şam'a 250 km dir(81).

Kerek; Ürdün topraklarında, Lût gölünün doğusunda 15 km uzaklıkta, denizden 1000 m yükseklikte bir vadi yamacındadır. Kerek "şehir" anlamına gelir. Suriye ile Mısır arasındaki ticaret yolu üzerindedir. Eyyûbi-ler Memlûklar idaresinde kalan Kerek 16.asırdan itibaren Osmanlı Türklerine geçmiştir. Türk Hükümeti kuvvetli bir askeri garnizon yerleştirdikten sonra Kerek tekrar gelişmeye başladı. Bugün Ürdün hudutları içindedir(82).

1861'de Aclûn Sancağı'na bağlı iken, Aclûn Havran'a bağlanınca Kerek'te bağlandı. Kerek kazası 1868'de Belka Sancağı'na, 1879'da Nablûs Sancağı'na bağlandı. 1893'de Beyrût Vilayeti'ne bağlı olan, Belka Sancağı'na bağlı olan Mâan'la birlikte Kerek'te sancak merkezi olarak teşkil edildi. Bu sancağın adı Mâan Sancağı idi (83).

1900 tarihli Salname-i Vilayeti Suriye'de Kerek Sancağı'na bağlı kaza ve köylerin sayısı şöyledir:

<u>Kaza</u>	<u>Merkezi</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Köy Sayısı</u>
Kerek	Kerek	3	3
Mâan	Mâan	1	8
Salt	Salt	2	9
Tafile	Tafile		4
		6	24

(79) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.V, s.153.

(80) Ş.Sami, a.g.e., C.VI, s.4318, A.Cevad, a.g.e., C.III, s.656.

(81) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3845.

(82) İ.A.(Kerek mad.), C.VI, s.583.

(83) Samur, a.g.e., s.31-32.

Toplam 6 nahiye, 24 köyü vardır. Bugün Ürdün'ün başkenti olan Amman 1900 yılında Salt kazasına bağlı bir köy idi(84).

C. HALEP VİLAYETİ

a. Halep Adı, Halep Şehri ve Tarihi Coğrafyası

Halep: Büyük, geniş ve hayrât-ı çok olan bir şehirdir. Eski bir sūr ve kalesi vardır. Halep adı rivayete göre; İbrahim(a.s.) koyunlarının sütünü sağlar ve Cuma günü fakirlere dağıtırdı, onlar da "haleb" derlerdi. Bu belde böylece isimlendi(85). Haleb "süt" sağılmış, dağıtılan süt anlamına gelir. Haleb aslen İbranice bir kelimedir, Süryanice'de olabilir. Yahudiler, Süryaniler, Arablar Amelika kavminden çoğalmışlardır. Haleb her üç dilde de diğer şehirler gibi vardır(86).

Halep günümüzden 4000 küsur yıl önceden beri var olduğu bilinen bir şehirdir. Asurlular, Keldâniler, İranlılar uzun süre hüküm sürmüşler. Yunanlılar ve Romalılar zamanında "Beroea" denirdi(87).

Haleb şehri; vilayetinin merkez idaresidir. Osmanlı memleketlerinin büyük bir ticaret merkezi olup, İskenderun'a 135 km, Şam'a 200 km'dir. Halep 36⁰-14 dk, kuzey paraleli ile 34⁰-45 dk doğu meridyenleri arasındadır(88). Halep; Suriye kıtasının kuzey kısmında bir vilayet merkezi olup, Fırat ile Asî nehirleri arasında geniş bir ovanın içinde, büyük bir kısmı sūr ile çevrili, 9 kapısı, 155 cami, 164 mescidi, 23 medrese, 90 ilkokulu olan büyük bir şehirdi. (89).

Amâlika tarafından kurulduğu, Yunanlar ve Silifkeliler tarafından idare olunduğu ve imarının yapıldığı bilinmektedir. İç kale Silifkeli-lerce, dış kale ise İslâmi dönemde yapılmıştır(90).

(84) Samur, a.g.e., s.32.

(85) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.II, s.282, Z.el-Kazvîni, a.g.e., s.183.

(86) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.II, s.282, (Fazla bilgi için aynı yere bakınız).

(87) Mustafa el-Hac İbrahim, İrfak Biladek, 1953, Şam, s.8.

(88) A.Rifat, a.g.e., C.III, s.164, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.232.

(89) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1971.

(90) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1971, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.333-334.

636'da Hz.Ömer(r.a.) zamanında, Ubeyde b.Cerrah'ın gönderdiği İyazb.Ganem, şehri Rumlardan sulh ile almıştır. İslâm beldesi olduğu halde Hülagu şehri yakmış ise de Selahaddin Eyyubî şehri tamir ile yenilemiştir. Şehirde önemli pek çok ve büyük eserler vardır. Camii Kebir 964 yılında Rûmlar tarafından yakılmışsa da, Seyfüd-Devle tekrar tamir ettirmiştir(91).

1260 yılında Moğol Hülagu, yine 1400'de Timur Haleb'i büyük bir tahribata uğratmışlardır. 1516 yılında Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim Mercidabık muharebesinden sonra Mısırlılardan Halep'i alarak Osmanlı memleketlerine katmıştır(92).

Osmanlı devrinde, hayli imar ve kültür bakımından gelişmeler olmuştur. Ahalisi Haleb'in 300.000 nüfusa ulaşmış, mamuriyeti artmıştır. 1822 yılında meydana gelen şiddetli bir deprem ile Halep ahalisinin yarısından çoğu zayı olmuş, şehir küçülmüştür(93).

Halep şehri; İstanbul, Kahire Hind arasında önemli ticaret merkezi olup, batı ile doğu arasında da Akdeniz ticaret merkezidir. Özellikle Basra'dan İskenderun'a uzanan demiryolu ile Hint ticaretinin bu yola çevrilmesi önemini daha da artırdı(94).

b. Halep Vilayeti

Suriye Vilayeti'nin kuzeyinde bulunan Halep Vilayeti Fırat nehri tarafından sulanır. Halep ayrıca demiryolu ile Medine'ye bağlıdır(95).

Asya'daki Osmanlı Vilayetleri'nin en büyüklerinden olup, Suriye kıtasının kuzeyi ile Anadolu'nun ve Cezire'nin bir küçük parçasından ibarettir. Batıda Adana Vilayeti ve Akdeniz'le, güney batıda Beyrût ve Suriye Vilayetleri ile, güney doğuda Zûr Müstakil Sancağı ile, kuzey doğu yönünden Diyarbekir, kuzeyde ise Elazığ ve Sivas Vilayetleri ile çevrili ve sınırlıdır(96).

(91) A.Cevad,a.g.e.,C.I,s.333, İ.A.(Haleb mad.J.Sauvaget),C.V,s.118.

(92) A.Şeref,a.g.e.,s.185, A.Rifat,a.g.e.,C.III,s.165, A.Cevad,a.g.e.,C.I,s.335-336.

(93) Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.1971-1972.

(94) Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.1972.

(95) Safvet Bey,a.g.e.,s.190.

(96) Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.1972. Bu açıklama doğrudur, ancak biz Halep Vilayetini inceleyen,bugün sınırlarımız içinde olan Urfa ve Maraş sancaklarını ve topraklarını ele almayı, Millisınırlarımız dışındaki yerleri göreceğiz.

Halep Vilayeti; doğuda Bağdad ve Musul Vilayetleri, kuzeyde Diyarbakır Vilayeti, güneyde Suriye Vilayeti ve batısında Adana Vilayeti ve Akdeniz'le çevrilidir.

Bu vilayetin kuzeyinde ve batısında yüksek dağlar vardır. Güney doğusunda geniş kum sahraları, Şam Çölü yer alır(97). Halep Vilayeti topraklarını incelerken sadece Halep şehri ve sancağını, doğrusu bugünkü devletimizin sınırları dışındaki yerleri ele almaya çalışacağız.

Eski devirlerde bu yerler, Suryanilerin, Asurluların hükmi altında olup, birara Mısırlıların sonra İranlıların zaptına geçmiş. Büyük İskender'in fethinden sonra Silifkelilerin idaresinde bulunup, Romalılara geçmiştir. Romalılar ile Sasanîler bu bölgede uzun ve zorlu muharebeler yapmışlardır. Doğu Roma'dan sonra Hz.Ömer devrinde Hz.Halid b.Velid ve Ubeyde b.Cerrah tarafından fetholunmuştur(98).

İslami devirde Emeviler, sonra Abbasiler bir aralık Abbasilere bağlı olarak Halep'te Hemdanoğulları, Mürdesoğulları ve Selçukiler devletleri sırasıyla hüküm sürmüşler. Rumlarla çarpışan en çok Selçuklular olmuşlardır. Sonra Artukoğulları ve Atabeg melikleri hükmetmişlerdir(99).

Selahaddin Eyyubî, Haçlıların saldırılarını geri püskürtüp,Halebî Eyyubîler idaresine almıştır. Sonraları Mısır Melikleri hüküm sürmüş, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim bütün Suriye'yi fethetmiştir. Şükr-i Bitlisi'nin Selim-namesi'ndeki

Çıktı şevketle Haleb'den ol ferîd
Şam'a azmetdi revân ol ehl-i dîd
Feth ise yûz virdi bulduk zafer
Şâm-ı râm etdük tamam oldu sefer (100)

beyitleri bu gerçeği ifade eder. 1832 yılında Halep Eyaleti, Suriye'nin diğer eyaletleri gibi Mısır'lı İbrahim Paşa'nın zaptına geçmiş, 1839 yılında geri Osmanlılara geçmiştir(101).

(97) A.Şeref, a.g.e., s.184.

(98) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1974.

(99) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1974.

(100) YÜksekoğlu, Kadriye, Şükrî-i Bitlisî ve Selim-nâmesi (Mısır seferi), (Basılmamış Lisans Tezi), Kayseri, 1988, s.27.

(101) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1974.

c. Halep Vilayeti'nin İdarî Bölünmesi

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>	<u>Köy ve Mezreaları</u>
1.Halep	13	30	1935
2.Urfa	3	11	842
3.Maraş	4	9	484

Halep Vilayeti'nin 20 kaza, 50 nahiye ve 3261 köyü vardır(102). Halep Vilayeti 3 sancak, 23 kaza ve 14 nahiye ile 3521 köyden meydana gelir.

Sancakları;

1. Halep (Kazaları): Halep, Kilis, Antep, İskenderun, Antakya, İdlib, Harim, Cisru Şugûr, Mira, Bâb, Beylan, Cebel-i Semân, Rakka, Menbiç.
2. Maraş (Kazaları): Maraş, Zeytûn, Elbistan, Andırın, Pazarcık.
3. Urfa (Kazaları): Urfa, Birecik, Rûmkale, Surtuç, Cemân'dır(103).

Halep; 3 sancak, 32 kaza, 60 nahiye, 4571 köyden meydana gelmiştir (104).

Mehmet Hikmet, Coğrafya-ı Umrânî adlı eserinde 1894 tarihi itibari ile Halep Vilayeti ve bağlı sancakları ve kazalarını şöyle belirtiyor (105).

<u>Sancak</u>	<u>Kazaları</u>
1.Halep	Halep, Antep, Kilis, Antakya, İdlib, Beylân, Cisru Şugûr, Miratûn-Numân, Hârim, Babû-Cebûl, Menbiç, İskenderun, Meskene, Cebel-i Sem'ân, Rakka
2.Zûr	Ebu Kemâl, Zûr (Deyr), Re'sû'l-Ayın, İşârâ, Urban
3.Urfa	Urfa, Birecik, Surtuç, Rûmkale
4.Maraş	Maraş, Zeytûn, Elbistan, Andırın, Pazarcık.

(102) Samur, a.g.e., C.34.

(103) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1974, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.336.

(104) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.336.

(105) M.Hikmet, a.g.e., s.238.

Biz bu sancaklardan Zûr'u ayrıca Müstakil Mutasarrıflık olarak ele aldık. Maraş ve Urfa Sancakları da bugün ülkemizin vilayetleri olduğu için incelemeyeceğiz. Sadece Halep Vilayeti ve ona bağlı olan hudutlarımız dışındaki yerleri göreceğiz.

Şimdi Ahmet Rifat Efendi'nin eserinden bugünkü sınırlarımız dışında olan, Halep Vilayeti'ne bağlı yerlerin, arap alfabesine göre alfabetik olarak adlarını verelim:

Halep: İdlib, Eriha, I'zaz-ı Türkmen, I'zaz-ı Fellâh, el-Mısrîn, Akçay, İlbeyli, Bab-u Cebûl, Barişâh, Cebel-i Şemân, Bâb, Cisru Şugûr, Cûm, Hârim, Derkûş, Rakka, Ravanden, Şemân, Şirvanlı, Urbân, Meskene, Muratûn Nûmân(106).

d. Halep Vilayeti'nde Bulunan Yerlerin Adları ve Tarihi Coğrafyası

1. Halep Sancağı'na Bağlı Olan Yerler

Rakka: Halep vilayet ve sancağında, Halep'in 220 km doğusunda, Fırat'ın doğu sahilinde bulunan bir kaza merkezidir. Asıl Rakka Fırat'ın batı sahilinde idi, şimdiki Rakka'nın yerinde Rafâka şehri bulunurdu. İkisine birden Rakkateyn (ikirakka) denir(107).

Rakka'nın İskender tarafından yaptırıldığı rivayet edilir (Niy sûfûr) demektedir. Sonraları "Kalyunikân" bile dermiştir. Rakka'nın kuzeyinde Urfa ve Menbiç, doğusunda ve güneyinde Zûr Sancağı, batısında Bâb kazası vardır(108).

Rakka 638 yılında Sa'd b.Vakkas tarafından gönderilen Cezir-e Fatihi İyaz b.Ganem tarafından fethedilmiştir. Harun Reşid Abbasiler devrinde burayı bir aralık hilafet merkezi yapmıştır. Bir de saray yaptırmıştı. Rakka İslâm öncesi devirde olduğu gibi, sonra da imarını ve önemini korumuştur. Rakka civarında Hz.Ali ve Hz.Muaviye Sıffîn savaşı yapmışlardı(109).

(106) A.Rifat,a.g.e.,(Bütün ciltlerden yapılan tarama) burada Halep Vilayeti'ne bağlı olan Maraş ve Urfa Sancağı ile bizim sınırlarımız içerisinde olup,eskiden Halep'e bağlı olan yerler verilmemiştir.

(107) Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.2294, A.Cevad,a.g.e.,C.II,s.413., A.Rifat,a.g.e.,C.III,s.299.

(108) A.Cevad,a.g.e.,C.II,s.413, A.Rifat,a.g.e.,C.III,s.299, Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.2294.

(109) A.Şeref,a.g.e.,s.186, Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.2294.

Bab-u Cebûl: Önceleri Bab-u Bez'aa da denirdi. Halep Vilayet ve Sancağı'nda kaza merkezi bir kasabadır. Halep'in 37 km doğusunda bulunmaktadır. Beş nahiye, 25 kadar köyü vardır(110).

Meskene: Halep'e 90 km mesafede ve Fırat üzerinde bir iskele olup, Bağdad'tan gelen gemiler buraya kadar çıkabilirdi(111).

İdlib: Halep Vilayet ve Sancağı'nda kaza merkezi bir kasaba olup, Halep'in 50 km güney batısında ve Asi nehrinin sağ kenarında 24 m doğusunda bulunur(112).

Menbiç: Halep Vilayet ve Sancağı'nda Fırat nehrinden 33 km batıda, Halep'in kuzey doğusunda kaza merkezi bir kasabadır. Menbiç eski bir şehir olup, Makedonyalılar, "Hirepolis" derlerdi. Ebu Ubeyde barış yolu ile almıştır. Abbasîler devrinde tamir edilerek genişletilmiştir. Eyyubilerde mamuriyetine önem vermişler, Timur'un saldırısı ile harap olmuş, 1878 yılında Çerkez göçü ile iskân yeniden imar edilmiştir(113).

Cebel-i Sem'ân: Halep Vilayeti'nde ve merkez sancağa bağlı bir kazadır. Daha önceleri Halep'e bağlı bir nahiye idi. Kaza her yönden Halep ile çevrilidir(114).

Cisru Şugûr: Halep Vilayet ve Sancağı'nda Halep'in 115 km batı yönünde ve Nuseyrîler ile meskûn bir dağın eteğinde Asî nehri üzerinde bir kaza merkezidir(115).

Hârim: Halep Vilayet ve Sancağı'nda kaza merkezi bir kasabadır, 184 köyü vardır. Hırman'dan Harim denilmiştir. Halep yakınlarındadır(116).

Mi'ra'tün-Nûmân: Halep Vilayeti'nde ve Sancağı'nda kaza merkezi bir kasabadır. Halep ile Hama arasında ana yol üzerinde olup, Halep'e 84 km'dir(117).

(110) A.Cevad, a.g.e., C. I, s. 114, Ş. Sami, a.g.e., C. II, s. 1177.

(111) A. Şeref, a.g.e., s. 186.

(112) Ş. Sami, a.g.e., C. II, s. 814.

(113) Ş. Sami, a.g.e., C. VI, s. 4440, A. Cevad, a.g.e., C. III, s. 781.

(114) A. Cevad, a.g.e., C. I, s. 278.

(115) A. Cevad, a.g.e., C. I, s. 290.

(116) A. Cevad, a.g.e., C. I, s. 317.

(117) Z. el-Kazvîni, a.g.e., s. 272, Y. el-Hamavî, a.g.e., C. V, s. 156, A. Cevad, a.g.e., C. III, s. 761.

Câber Kalesi: Kuzey Suriye'de Fırat nehrinin orta kıyısında Sıffîn karşısında Rakka yakınlarında bir kale harabesidir. Aşık Paşa-zâde'nin ifadesine göre "Türk Mezarı" denen bu yer Anadolu Türk Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah b.Kutalmış'ın 5 Haziran 1086 tarihinde Halep civarındaki şahadetinin hatıratıdır.

Yine Türk Mezarı; Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in büyük babası Süleyman Şah'ın Fırat'ı geçerken boğulup buraya defnolunduğu yer sayılmaktadır. Bu mezarı 2.Abdulhamid Han mükemmel olarak yeniden yaptırdı.

Bugün Türkiye hududundan 100 km kadar uzakta, Suriye arazisinde olmasına rağmen, orası, Türk toprağı sayılmış ve burada muhafızlar bulundurmak ve bayrak çekme hakkı Türkiye'ye verilmiştir(118).

D. BEYRUT VİLAYETİ

a. Beyrût Adı ve Şehri, Tarihi Coğrafyası

Beyrût; Osmanlı memleketlerinin en gelişmiş şehirlerinden olup, Suriye topraklarındaki Beyrût Vilayeti'nin merkezidir. 33°-54 dk kuzey paraleli ile 33°-7 dk doğu meridyenleri arasındadır. Şam'a bir karayolu ile bağlıdır ve Suriye'nin birinci iskelesidir(119). Beyrût, Şam ile demiryolu bağı da bulunan, Şam'ın ve Suriye'nin en işlek limanı olan Akdeniz kıyısında yeşil bir tepecik üzerinde bulunan bir şehirdi (120).

Beyrût; Irak, Cezire, İran ve Hind ticaretlerine etki eden önemli bir şehirdir. Beyrût'un eski adı Beritho, Berito ve Beryutus idi(121). Eski adının Breoe olması ihtimali de olan Berytos; eski Mağoras ağızı, yani Beyrût nehri civarında önemli bir Fenike şehri idi. Büyük İskender zamanında da liman şehri olan Beyrût M.Ö.340 yılında Suriyeli Diodotos tarafından tahrip edildi(122).

(118) İ.A.(Caber mad.M.Hartmann),C.III,s.1-2.

(119) Ş.Sami,a.g.e.,C.II,s.1432, A.Cevad,a.g.e.,C.I,s.220.

(120) A.Şeref,a.g.e.,s.190.

(121) Ş.Sami,a.g.e.,C.II,s.1432, A.Cevad,a.g.e.,C.I,s.220.

(122) İ.A.(Beyrût mad.J.Hell),C.II,s.587.

Beyrût Akdeniz sahilinde; 43 mektebi, 7 camii, 12 mescidi ve sayısız kilisesi olan büyük bir şehir olup, eski adı Bâyerût idi(123).

Beyrût şehri çok eski olup, Fenikelilerin en büyük ticaret merkezi idi. Silifkeliler, Büyük İskender, Romalılar hüküm sürmüşlerdir. 634 yılında Hz.Ömer(r.a.) zamanında, Yezid b.Ebî Sûfyan tarafından fetholunarak, sonra yine Romalılara geçmiş ise de, Muaviye b.Ebî Sûfyan tarafından tekrar alınarak İslâm beldesi olmuştur(124).

Müslüman hakimiyeti ile Beyrût'ta yeni bir devir başlayıp Emevi halifesi 1.Muaviye nüfusu artırmak için İran'dan muhacir getirtti. Beyrûtta gemiler yaptırdı, ilk deniz seferlerine girişti. Bir çok alim ve muhaddis (hâdisâlimi) burada çalışmıştır(125).

1109 yılında Haçlılar tarafından ele geçirilen Beyrût, 1187 yılında Selahaddin Eyyübî tarafından geri alınmıştır(126).

Beyrût 1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı ülkesine katılmıştır. Durzî emirlerinden Fahreddîn bazı tamirlerde ve yapılarda bulunmuş, şehrin sûr ve kalelerini yaptırmıştı. Mısırlı İbrahim Paşanın Suriye'yi istilâsında, İngiltere ve Avusturya donanmasının yardımıyla Osmanlı askerleri Beyrût'u yeniden zaptedebildi. O zaman Beyrût şehri Sayda eyaletine bağlandı ve daha sonra bu eyalete merkez oldu(127).

b. Beyrût Vilayeti

Halep Vilayeti'nin güneyinde, Akdeniz sahilinde yukarıdan aşağıya doğru uzanmış bir vilayettir(128). Beyrût Vilayeti, kuzeyinde Halep, doğusunda Halep ve Suriye Vilayetleri ve Cebeli Lübnan Sancağı, güneyinde Kudûs Mutasarrıflığı, batısında Akdeniz ile çevrilidir(129).

(123) A.Rifat, a.g.e., C.II, s.179.

(124) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.221, Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1433.

(125) İ.A.(Beyrût mad.J.Hell), C.II, s.587.

(126) Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1433.

(127) Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1433.

(128) Safvet Bey, a.g.e., s.192.

(129) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.222, Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1434.

Beyrût; Vilayet usulüne göre Suriye Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi iken, sonra ayrıca teşkil edilen vilayetin merkezi olmuştur. Beyrût Vilayeti Trablus Şam, Lazkiye ve Hayfa'ya önemli yollar ile bağlıdır (130).

c. Beyrût Vilayeti'nin İdarî Bölünmesi

Beyrût Vilayeti: Sancak	Kaza	Nahiye	Köy Sayıları
1. Beyrût	3	8	361
2. Akka	4	4	255
3. Trablus	3	5	683
4. Lazkiye	3	17	1440
5. Belkâ	3	9	2280

Beyrût Vilayeti'nin toplam 5 sancak, 16 kaza, 43 nahiye, 5019 köyü vardır(131). Yine Beyrût Vilayeti, diğer kaynaklarda; 5 sancak, 19 kazaya ayrılmıştır.

1. Beyrût Sancağı:(Kazaları): Beyrût, Sayda, Sûr, Merciuyn
2. Trablus Sancağı:(Kazaları): Trablus, Sâfeytâ, Hısnü'l-ekrad
3. Lazkiye Sancağı:(Kazaları): Lazkiye, Cebele, Sahyûn, Merkâb
4. Belkâ Sancağı:(Kazaları): Nablus, Cemaîyn, Benî Sa'b, Cenin(132).

A.Rifat Efendi eserinde (1881-1882) Beyrût'u ayrı bir vilayet olarak değil, Suriye Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak ele alır. Şimdi bu eserden, Beyrût, Akka, Trablus, Lazkiye ve Belka sancaklarına bağlı yerleri gösterelim(133).

(130) Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1434.

(131) Samur, a.g.e., s.33.

(132) Ş.Sami, a.g.e., C.II, s.1435, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.223, A.Şeref, a.g.e., s.188.

(133) A.Rifat, a.g.e., (Eserin bütünü taranarak ilgili yerler ve beldeleri arap alfabesine göre sıralanmıştır).

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>
Beyrût	Sayda	İklimî'ş-Şûm
	Sayda	Tebnîn
		Cebâa
		Sahil-i mearka
		Şekif
	Sûr	
	Sayda	
	Merciuyun	
Lazkiye		Bayırbucak
		Benî Ali
		Behlûniye
	Cebele	
		Cerbâz
		Semtükible
	Sahyûn	
		Kadmûs
		Kehf
	Lazkiye	
		Mezirâ
Trablus'şâm Cezize		Irvâd
		Çalı
		Canibis'Sirt
		Cegâve
	Hısnü'l-ekrad	
	Sâfiyâ	Pûrib
	Trablus'şâm	
		Trablus iskelesi
		Tartûs
	Akar	
		Akarustilus
		Kuveyta
Akka		Ummî'l-Am
		Terşihâ
		Cenîn
	Hayfa	
		Sahili Aytalûb
	Tabriyye	
		Itlît
	Akka	
		Akka Sâhili
		Merhîs
	Nâsıra	

Belka	Belka	Benî Sa'b
	Nablus	Cemaîn
	Selt	Meşârik
		Meşârik-ı Cezâr
	Mâan	Nablus'u Meşârik

d. Beyrût Vilayeti'nde Bulunan Sancaklar ve Tarihi Coğrafyası

1. **Beyrût Sancağı:** Beyrût Vilayeti'nin merkez sancağıdır. Beyrût şehri ve yakın çevresinden oluşan bir sancaktır.

Sayda: Beyrût Vilayet ve Sancağı'nda ve Beyrût'un 39 km güney batısında bir kaza merkezi, kasabadır. Sayda pek eski bir şehir olup, Saydûn adıyla, Fenikelilerin en büyük ve Akdeniz'in çok önemli bir ticaret merkezi idi. Fenikelilerden sonra İranlıların, İskender'in Silifkelilerin ve Romalıların ellerine geçmiştir(134).

Şam'ın fethi sırasında İslâm topraklarına girmişse de, Haçlılar ele geçirmiş, sonra yine müslüman araplara geçmiştir. Yavuz Sultan Selim Han 1516 yılında Sayda'yı Osmanlı topraklarına katmıştır(135). Uzun zaman Sayda Eyaleti adı ile Sayda eyalet merkezi olmuş, 1630 yılında Emîr Fahreddîn tarafından limanı doldurulmuştu(136).

1837 yılında büyük bir deprem ile Sayda harab hale gelmiştir. Sayda kazası üç nahiye, 137 köyden oluşmuştur. Kuzeyde Cebel-i Lübnân Sancağı, doğuda Merciuymun ve güneyde Sûr kazası, batıda Akdeniz ile çevrilidir (137).

Sûr: Beyrût Vilayeti'nde ve Sancağı'nda kaza merkezi bir kasabadır. M.Ö.2300 yıllarında inşaa olunmuştur. Fenikeliler, Büyük İskender ve Bizanslılardan sonra müslümanlara geçmiştir(138).

(134) Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.2974, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.505.

(135) Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.2974, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.505.

(136) A.Rifat, a.g.e., C.IV, s.186.

(137) Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.2974, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.505.

(138) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.501.

2. **Akka Sancağı:** Suriye sahilinde ve Beyrût Vilayeti'nde, Beyrût'un 120 km güneyinde 32⁰-55 dk kuzey paraleli ile 32⁰-43 dk doğu meridyenleri arasında bulunan bir sancak merkezi kasaba olup pek çok eski eser vardır. Deniz tarafı harap, kara tarafı yeniden tamir olunmuş bir sur'u vardır. Akka çok eski bir yer olup; Akkû, Petûlmâyis, Aku gibi isimlerle anılmıştır. Fenikeliler zamanında büyük bir ticaret şehri idi(139).

Akka Kudûs'ten 120 km kuzey batıda vaktiyle, kale ve limanı çok meşhur olan bir yerdi(140).

Tevrat'ta Hacco "Akko" diye geçen Yunanlıların Ptolemâis ve Fransızların Acre dedikleri Akka; Filistin'in batı kıyısındadır(141).

Akka; Hristiyanlığın ilk devirlerinde Antakya patrikhanesine bağlıydı. Bizanslardan, Müslüman araplar Muaviye b.Ebî Süfyan eliyle fethetmişlerdir. Tolunoğulları Akka'ya hakim olduklarında buranın imar ve inşaa işini daha da artırdılar(142).

1103 tarihinde Haçlılar Akka'yı zaptederek 84 yıl kaldılar. 1187'de Selahaddin Eyyubi tarafından geri alınmış ise de 1191'de tekrar Haçlılar eline geçmiş, müslüman ahali katledilmiştir.

1291'de Mısır meliklerinden Eşref b.Kalavân tarafından, kesin olarak Haçlılardan geri alınmıştır. Mısır Memluklularından 1517 yılında Yavuz Sultan Selim Akka'yı Türk topraklarına katmıştır. Osmanlılar şehrin imarına büyük önem vermişlerdir(143).

Cezzar Ahmet Paşa (1775-1804) idaresi altında Akka yeniden inşaa edildi. Bu sırada Napolyon Akka'ya hücum eyledi ve şehri alamayarak 1799'da geri çekilmek zorunda kaldı. 1832'de ise Mısırlı İbrahim Paşa Akka'yı alarak tamamen tahrip etti. 1840'ta İngiliz ve Avusturya donanmalarının yardımları ile Akka tekrar Osmanlı topraklarına katıldı(144).

(139) Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.3164, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.550.

(140) A.Rifat, a.g.e., C.V, s.45.

(141) İ.A.(Akka mad.F.Buhl), C.I, s.250.

(142) Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.3164.

(143) Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.3164-3165, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.551, A.Rifat, a.g.e., C.V, s.45, İ.A.(Akka mad.F.Buhl), C.I, s.250.

(144) İ.A.(Akka mad.F.Buhl), C.I, s.250, A.Rifat, a.g.e., C.V, s.45, Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.3165.

Akka Sancağı; Akka, Nâsırıyye, Tabriyye, Hayfa, Sâfid adlı 5 kaza ve 225 köyden meydana gelmiştir(145).

Hayfa: Beyrût Vilayeti'nde Akka Sancağı'na bağlı bir kazadır. Akka'nın 13 km güney batısındadır. Akka körfezi üzerinde bulunduğundan limanını gemilerin uğrak yeridir. Hayfa'da bir kale ve hisar vardır. Hayfa'nın batısında Akdeniz, kuzeyinde Akka, doğusunda Nâsıra, güneyinde Belkâ Sancağı vardır. Hayfa kazasının 45 köyü vardır(146).

Nâsıra: Akka Sancağı'na bağlı ve Akka'nın 40 km güney doğusunda kaza merkezi bir kasabadır. Hz.İsa(a.s.) uzun zaman bu kasabada ikamet etmiştir. Nâsıra kazası sancağın doğu yönünde olup, arazisi dalgalı ve ovaları azdır(147).

Tabriyye: Akka Sancağı'na bağlı kaza merkezi bir kasabadır. Tabriyye gölünün doğusundadır. Harap olmuş bir sur ve kalesi vardır. Eski bir belde olup Romalılar devrinde bir kilise yapılmıştır. 1837 yılında deprem ile yıkılmıştır(148).

3. Belkâ Sancağı:(Nablus): Bu sancağın merkez idaresi Nablus şehridir. Nâbulusu Filistin topraklarında iki dağ arasında meşhur bir şehirdir. Yahudilere göre; Adem(a.s.) Rabbına burada secde etti, İshak (a.s.) burada kurban edilmek istendi(149).

Nâblus'un eski adları; Seyham, Sichem, Neapolis'tir(150). Nablus, Beyrût'un 190 km güneyinde, Kudüs'ün de 55 km kuzeyinde sancak merkezi bir yerdir. Beyrût Vilayeti'nin en güneyinde yer alır. Kuzeyinde Akka Sancağı, doğusunda Suriye Vilayeti, güneyinde Kudüs Mutasarrıflığı, batısında Akdeniz ile çevrilidir.

Nablus'un doğu sınırını Şeria nehri tayin eder, arazisi gayet dalgalı olup, dağ, ova ve vadilerle kaplıdır(151).

(145) Ş.Sami, a.g.e., C. IV, s. 3165, A.Cevad, a.g.e., C. II, s. 551.

(146) A.Cevad, a.g.e., C. I, s. 354, A.Rifat, a.g.e., C. II, s. 178.

(147) Ş.Sami, a.g.e., C. VI, s. 4549.

(148) A.Cevad, a.g.e., C. II, s. 510.

(149) Y.el-Hamavî, a.g.e., C. V, s. 248.

(150) İ.A.(Nâblus mad.F.Buhl), C. IX, s. 13, A.Cevad, a.g.e., C. III, s. 807.

(151) Ş.Sami, a.g.e., C. VI, s. 4533.

H.z.İbrahim (a.s.) devrinde bile var olan Siyaham (Nablus), H.z.Süleyman(a.s.)'ın vefatından sonra, İsrail hükümdarı Yurbiam tarafından imar edilmiştir. İranlılar devrinde Seyham, Sermanınların merkezi olmuş, sonraları Neapolis denilmişse de, Araplar bunu Nablus'a çevirmişlerdir. Haçlılar Nablus'u yakmışlar, fakat (693/1293) yılında tekrar bina ve imar edilmiştir(152).

Nablus, Yavuz Sultan Selim tarafından 1516'da Mısır seferi sırasında Osmanlılara katılmış, 1918 yılına kadar Osmanlılar tarafından idare edilmiştir. Nâblus Sancağı'na Belkâ Sancağı adı verilmekte idi. Beyrût Vilayeti teşkil edildikten sonra, Şeria nehrinin doğu kısmı Suriye Vilayeti'ne bağlanmış, batı kısmı ise Nâblus Sancağı'na bağlanmıştı(153).

4. Lazkiye Sancağı: Akdeniz sahilinde bir şehirdir(154). Beyrût Vilayeti'ne bağlı ve Beyrût'tan 180 km kuzeyde, denize doğru uzanan-bir burun üzerinde bir sancak merkezidir. Lazkiye'de 65 m yükseklikte bir tepe ve tepenin üzerinde güzel bir camii vardır. Lazkiye pek eski bir şehir olup, Fenikeliler zamanında, Rânüşe, Silifkeliler de Laedike derlerdi. Lazkiye Romalılar ve İslâm'ın ilk devirlerinde de mamuriyetini korudu(155).

Şehir M.Ö.III.asırda, Selefkos I.Nicator tarafından kurularak annessi Laudiys'in adı verilmişti. Lazkiye Roma hakimiyetinden sonra Müslümanların idaresine geçti. 715 yılında Bizanslar Lazkiye'yi kuşatarak şehri yakıp yıktılar. Halife Ömer b.Abdülaziz'in halefi II.Yezid, şehri tekrar ihya ederek surlarını yaptırdı. Eyyubiler devrinde idarî bakımdan Halep'e bağlı olan Lazkiye arazisi 13.asır sonlarına doğru Trablus eyaletine katıldı. Lazkiye Osmanlı idaresine Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde girmiştir. Lazkiye Trablusşam eyaleti içinde bir sancağa merkez olmuştur. XIX.asrın ikinci yarısında Beyrût Vilayeti kurulduktan sonra, Lazkiye Sancağı buraya bağlanmıştır(156).

(152) A.Cevad, a.g.e., C.III, s.307.

(153) İ.A.(Nâblus mad.F.Buhl), C.IX, s.14.

(154) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.V, s.5.

(155) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3963.

(156) İ.A.(Lazkiye mad.E.Honigmann), C.VII, s.22-23-24.

Lazkiye Sancağı; Beyrût Vilayeti'nin kuzeyinde; Lazkiye, Cebele, Sahyûn, Merkab adlı 4 kaza, 17 nahiye, 1440 köyden meydana gelmiştir(157).

Lazkiye 1796 ve 1822 yıllarında meydana gelen büyük depremlerde de hayli zarar görmüştür(158).

Cebele: Suriye sahilinde Lazkiye'nin güneyinde, 638 tarihinde müslümanlarca fethedilmiş bir şehirdir. Muaviye zamanında bir kale inşaa edilmiştir. 1108'de Haçlılar, 1189'da da Selahaddin Eyyübî almıştır(159).

Cebele Lazkiye'nin 20 km güney doğusunda kaza merkezi bir yerdir. Cebele, Lazkiye Sancağı'na bağlı dört kazadan biridir(160).

Merkab: Beyrût Vilayeti'nin Lazkiye Sancağı'nda, kaza merkezi olan bir kasabadır. Deniz'den 1000 m yüksek bir dağın yakınındadır. Bu dağda 1062 senesinde müslümanlarca yapılmış bir kale vardır. Merkab 258 köye sahiptir(161).

5. **Trablus-Şâm Sancağı:** Şam sahilinde, Beyrût Vilayeti'nde, Beyrût'un 65 km kuzey doğusunda, Ebu Ali nehri üzerinde, münferit bir dağın eteğinde bulunan, sancak merkezi bir şehirdir(162). Trablusşam kuzey batı Lübnan'da demiryolu ile Türkiye ve Suriye'ye bağlı bir şehirdir(163). Şehir pek eski olup, üç mahalleden oluşur. Üç şehir anlamında Tripûlis adı verilmiştir. İslâm devrinde yapılan büyük kütüphane, Haçlılarca yakılmış, şehrin tekrar İslâm'a geçmesi, Yavuz Sultan Selim'le olmuştur(164).

Trablusşam Sancağı: Güneyde Cebel-i Lübnan Sancağı'yla, doğuda Suriye Vilayeti'nin Hama Sancağı ile, kuzeyde Lazkiye Sancağı, batıda Akdeniz ile çevrilidir. Sancağın 567 köyü, 4 kazası ve 5 nahiyesi bulunmaktadır(165).

(157) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3964.

(158) A.Rifat, a.g.e., C.VI, s.129.

(159) İ.A.(Cebele mad.F.Buhi), C.III, s.36.

(160) Ş.Sami, a.g.e., C.III, s.1770.

(161) A.Cevad, a.g.e., C.III, s.754.

(162) Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.1997.

(163) Öngör, a.g.e., s.812.

(164) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.510, Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.2998.

(165) Ş.Sami, a.g.e., C.IV, s.2998.

Tartûs: Trablusşam Sancağı'na bağlı Trablusşam ile Lazkiye arasında, deniz sahilinde bir kasabadır(166).

Akâr: Beyrût Vilayeti, Trablusşam Sancağı'nda bir kaza merkezi olup, kuzeyinde Sâfitâ ve Hısnu'l-ekrâd kazaları, doğuda Suriye Vilayeti'nin Humus Sancağı, güneyinde Cebel-i Lübnân ve Trablus kazası, batısında Akdeniz vardır. Kaza çok eski olup, sayısız Fenike, Roma eski eserleri vardır. Kaza merkezi Halbe adında bir kasabadır(167).

Sâfitâ: Trablusşam Sancağı'nda ve sancağın kuzeyinde bir kaza merkezi olup, İbris nehri ile sulanır. Kuzeyde Lazkiye Sancağı, doğuda Hazı'l-Ekrâd, güneyde Akâr kazaları ile batıda Akdeniz'le çevrili, eski eseri çok olan bir yerdir(168).

E. CEBEL-İ LÜBNAN MUTASARRIFLIĞI

a. Tarihi Coğrafyası

Beyrût ile Suriye Vilayetleri ve Akdeniz arasında müstakil bir sancaktır. Doğusunda Suriye, güneyinde Beyrût Sancağı ile, kuzeyde Trablusşam Sancağı, batıda Akdeniz ile çevrilidir(169).

Sancağın merkezi Deyru'l-Kamer adlı, düzîlerin yoğunlukta olduğu bir kazadır(170). Bu sancağın merkezi olarak "Bâabedâ" gösterilmiştir (171).

Deyru'l-Kamer; Cebel-i Lübnan Müstakil Mutasarrıflığının merkezi olup, Beyrût ile Sayda arasında ve Beyrut'un 30 km uzağında, Vâdiü'l-Kâmî nehrinin üzerinde ve dağlık bir mevkidedir(172).

Lübnân veya Lübnaniyye, Humus civarında Şam'a doğru bir dağ adıdır (173). Cebel-i Lübnan; Şam hattının orta kısmında sahil ile beraber, güney batıdan kuzey doğuya doğru uzanan bir dağdır. 33°-15 dk kuzey paraleli ile 34° doğu meridyenleri arasında uzanır(174).

(166) A.Rifat, a.g.e., C.IV, s.231.

(167) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.551.

(168) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.493-494.

(169) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3985, A.Şeref, a.g.e., s.191-192.

(170) A.Şeref, a.g.e., s.192.

(171) Safvet Bey, a.g.e., s.196.

(172) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.403.

(173) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.V, s.11.

(174) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3984.

Lübnan; Suriye'de kuzeyden güneye doğru sahile paralel olarak uzanan Antilübnan dahi denin yeridir(175).

Lübnan; Suriye'yi doğu Akdeniz kıyısından ayıran dağ kütlesinin (Cebel-i Lübnan) bu dağ kütlesini içine alan bölgenin adıdır. İbranice; Lebânôn, Latince; Lîbânus, batı dillerinde Liban, Lebanon, Libanon ve Libano şeklinde söylenir. Lübnan'ın güney sınırı Leytanî (Kâsımiye) nehrinin aşağı kısmıdır. Eski Fenike zamanında dahi bu bölge insanla meskûndur. İpek böceği, XVII.yüzyıla kadar Lübnan'ın önemli bir ticaret kaynağı idi(176).

Lübnan; İbranice beyaz demektir, Suriye'de bir dağ silsilesidir. Halep Vilayeti'nin güney batısından ve Antakya civarındaki Asi nehrinin sol yanı yakınından başlayıp, Şam ve Trablusşam arazisini birbirinden ayıran, Akka'nın kuzeyinden geçerek Sayda'ya yakın bir yerde son bulan topraklardır(177).

636 yılında Araplar tarafından Şam Eyaleti'ne bağlanan Lübnan küçük millet gruplarının yaşadığı bir bölgedir. Lübnan; asırlarca coğrafyası gereği, yarı müstakil olarak, Dürzî, Nusayrî, Mutavâli ve çeşitli Hristiyan, Marûnî cemaatlerin gelişmesine hizmet etmiş bir bölgedir(178).

Lübnan: Şam, Bağdâd veya Kahire'deki hükümdarların emri altında gözüken küçük, yerli hanedanların hükmi altında bulunuyordu. Yerli reisler bu idare halkını o hükümdarlardan alırlardı. 1288'de Memlûk hükümdarı Kalâvun Cebel Emirleri'nin elinden iktidarlarını almıştır. Buna rağmen, Lübnan'daki reisler, yakın doğuda, birbirini takibeden, idareler, halifeler, Selçuklu Sultanları, Haçlılar, Eyyübîler, Memlûklar ve Türk Paşaları arasındaki iktidar kargaşalarında hayret edecek şekilde maharetle idarelerini devam ettirme imkanı bulmuşlardır(179).

(175) A.Cevad, a.g.e., C.III, s.708.

(176) İ.A.(Lübnan mad.Ş.Tekindağ), C.VII, s.101.

(177) A.Rifat, a.g.e., C.VI, s.133.

(178) İ.A.(Lübnan mad.Ş.Tekindağ), C.VII, s.102-103.

(179) İ.A.(Lübnan mad.Ş.Tekindağ), C.VII, s.103.

Lübnan'da dürzîler ayrı bir cemaat teşkil ederler. Dürzî adı ilk defa XI.asrın ilk yarısında Fâtımî halifesi Hâkim biemrillah zamanında ortaya çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, İslâm-Hristiyan ve İslâm-Moğol savaşları zamanında, Lübnan'daki reisler maiyetlerini yerleştirmek için topraklarını genişletmişlerdir.

1306'dan itibaren Memluklar Lübnan'ı idareleri altında almışlardır. Lübnan'ın sahil kısımları askeri bölge haline getirilmiştir. Sonra Tanuhîler hüküm sürmüş, 1516'dan sonra Suriye'yi fetheden Osmanlı Türkleri idareyi ele almışlardır. Sonra Dürzî Ma'n-oğulları, özellikle II. Fahreddin XVII.asırda Osmanlılara problem olmuş, sonra Şihâbîler idareye geçmişlerdir(180).

Şihâbîler zaman zaman Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunan. Şihâbîlerden II.Beşir b.Fahreddîn (1789-1840) yılları arasında yarım asır boyunca büyük bir Lübnan Devleti kurmaya çalıştı. 1840-1860 yılları arasında Lübnan doğrudan doğruya Osmanlı Devleti tarafından idare edildi.

Başta Fransa olmak üzere Avrupalıların teşviki ile Marunî ve Dürzîler çatışmalar çıkardılar. 1860 yılında Dürzîler Marunî beldelerine saldırdılar. 1861 yılında Cebel-i Lübnan; Beyrût ve Şam eyaletlerinden tamamıyla ayrılarak ayrı bir mutasarrıflık yapıldı(181).

b. Cebel-i Lübnan'ın İdarî Taksimatı ve Bağlı Bulunan Yerleri

Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı; 8 kaza, 40 nahiye, 913 köyden meydana gelmiştir. Kazaları; Sevf (Şûf), Metîn, Kasravân, Zahle, Betrûn, Kurre, Cezîn, Deyrû'l-Kamer'dir(182).

(180) İ.A.(Lübnan mad.Ş.Tekindağ),C.VII,s.104.

(181) İ.A.(Lübnan mad.Ş.Tekindağ),C.VII,s.105.

(182) Ş.Samî,a.g.e.,C.V,s.3985.

<u>Sancak</u>	<u>Kaza</u>	<u>Nahiye</u>
Cebel-i Lübnan	Cebel-i Lübnan	Permane Betrân
	Cebîl	Cebetü'l-Menizara Cebetü'l-beşerî Cerdî Cenûbî Cerdî Şimalî
	Cezîn	Cezît
	Deyrû'l-Kamer Şevf Sûlîmâ	
Cebel-i Lübnân		Arkûb Iyîterâzû Kâtia Kâluğâ Karnail Kuyta
	Kasuravan Küre Metin	Menasîf Menahâsâ Hermel'dir(183).

Cebel-i Lübnan (Dağı): Suriye'de Cebel-i Şarkıyye'ye doğru paralel uzanır. Akdeniz'e kadar iner, yüksekliği 4000 m kadardır. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı bu dağın eteğindedir(184).

Cebel-i Şarkî: Cebel-i Lübnan'ın doğu yönünde olduğunda, böyle isimlenmiş Suriye'de bir silsile-sıradağ'dır. Anti Lübnan da denir. Dımaşk-ı Şam'ın yakınından Humus'a kadar uzanır(185).

Cebel-i Şeyh: Suriye'de, Cebel-i Şarkî'nin güneyinde bir dağ olup, Filistin'e doğru uzanır(186).

Deyru'l-Kamer: Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın merkezi olup, Beyrût ve Sayda arasında dağlık bir yerdedir(187).

(183) A.Rifat,a.g.e.,(Taranarak çıkarılmıştır).

(184) A.Cevad,a.g.e.,C.I,s.280.

(185) Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.1768, A.Cevad,a.g.e.,C.I,s.279.

(186) Ş.Sami,a.g.e.,C.III,s.1768.

(187) A.Cevad,a.g.e.,C.II,s.403.

Zahle: Cebel-i Lübnan'da kaza merkezidir(188).

Cezîn: Cebel-i Lübnan Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, Bey-rût'a bağlı Sayda'nın doğusunda 106 köyden ibaret bir yerdir.

Cebel-i Reyhan ve İklim-i Tifah adında iki nahiyesi vardır(189).

Beskentâ: Cebel-i Lübnan'ın Metîn kazasına bağlı bir nahiye olup, 9 köyü vardır.

Beş'ere: Cebel-i Lübnan'ın Betrûn kazasına bağlı 9 köyden oluşan bir nahiye merkezidir(190).

F. KUDÜS MÜSTAKİL MÜTASARRİFLİĞİ

a. Kudüs Adı, Kudüs Şehri ve Tarihi Coğrafyası

Kudüs; Filistin bölgesinin ve adı olan mutasarrıflığın merkezi ve meşhur bir şehirdir. Arapça'da Beyti'l-Makdîs, eski adıyla İyliyâ'dır. İbranice adı; Yerûselâm veya Uruşelim'dir. Akdeniz'de iskelesi olan Yafa'nın 62 km doğusunda Lût Gölü sahilinin 38 km batısında dağlık ve yüksek bir yerdedir(191).

Nebîler memleketi olan Beyte'l-Makdîs Davud(a.s.) ve Süleyman(a.s.) tarafından kurulmuş ve geliştirilmiş bir şehirdir. Şehir olduğu yerden büyüyerek genişlemiştir. Çok güzel yapıları vardır, tamamen sûr ile çevrilidir(192).

Jeruzâlem, Yerûzalem dahi denir. Önceleri Kudüs'ün mahalleleri birer sûr ile çevrili idi. Şehrin nüfusu M.Ö.330'lu yıllarda, Büyük İskender zamanında 120.000 kişi idi. Eski Kudüs'teki en önemli eserleri; Süleyman mâbedi, Siyon kalesi, Hz.Süleyman'ın sarayı, bunların hepsi Bâbil hücumlarında yakılmıştır, sonra tekrar inşaa olunmuştur. Bazı tarihçiler Kudüs'ün eski Sâlem şehri mahallinde olduğunu ileri sürerler.

(188) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.421.

(189) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.290.

(190) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.172.

(191) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3605.

(192) Z.el-Kazvînî, a.g.e., s.159-160.

Hız.Süleyman zamanında Kudüs, İsrail kavminin merkezi idi(193).

Vaktiyle Siyon tepesinin üzerinde, şehir-i dâvud ve Müryâ üzerinde Hız.Süleyman'ın yaptırdığı mâ'bed vardı. Kudüs-i -Şerif'in etrafında aralıklı beden şeklinde yapılmış, kaleler ile sağlam ve süslü bir yüksek sūr vardır. Kudüs zamanında bütün Yahudi krallarının hükümet merkezi iken, Süleyman(a.s.)ın vefatı üzerine İsrailoğullarından on kabile halk ayrılarak, İsrail devleti adında bir devlet kurdular. Kalan iki kabileye de Yahudi devleti dediler(194).

Mısır hükümdârı Sezâk Kudüs'ü istila etti. M.Ö.606 yılında M.Ö.587 yılına kadar Asûr hükümdarı Nabûpulasar ve oğlu Kudüs'ü üç defa istilâ ederek, halkını esîr edip, Babil, Irak v.s., yerlere uzaklaştırıp, sürgün ettiler, şehri de tahrip eylediler. Fars hükümdarı Keyhusrev Bâbil'i fethettikten sonra tekrar Yahudileri avf ve Kudüs'e iade eyledi(195).

Kudüs tekrar inşaa ve imar olunarak, Büyük İskender idaresine geçti. Sonra Batlamûslara, sonra da Suriye'ye geçti. Suriyeli İpiyfân şehri tekrar yağma ettirdi ve Mescid-i Aksa'ya Jupiter'in heykelini yaptırdı. M.Ö.170-M.Ö.63'de şehir Romalı Pompie ve Karazûs tarafından yağma edildi ve Romalılara geçti(196).

Yahudilerin 65 m yılında çıkardıkları ihtilal üzerine, Roma İmparatoru Neron oğlu Titus vasıtasıyla Kudüs'ü zaptetmiştir. Tekrar 135 yılında çıkan ihtilalden dolayı Roma'dan gelen askerler Yahudileri kılıçtan geçirip, bir daha Kudüs'te Yahudî bulunmasını yasakladılar(197).

614 yılında Acemler Kudüs'ü ele geçirdiler. 627 yılında Bizans İmparatoru Herakliyus işgal etti ise de, 638 yılında Hız.Ömer(r.a.) bazı şartlar ile burayı İslâm beldelerine kattı(198).

Eski mâ'bed yerine Hız.Ömer tarafından Mescid-i Aksa'nın mahalli ve mihrabı tayin buyurularak, sonra Abdulmelik bu Mervan tarafından bu mes-

(193) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.585-588.

(194) A.Rifat, a.g.e., C.V, s.274.

(195) A.Rifat, a.g.e., C.V, s.274.

(196) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.588.

(197) A.Rifat, a.g.e., C.V, s.275.

(198) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.588-589, A.Rifat, a.g.e., C.V, s.275.

cid yapılmıştır. Haçlılar şehre pek çok tahribat ve zarar vermişlerdir. Mescid-i Aksa'yı kiliseye çevirmişler, Selahaddin Eyyûbî 1187'de Kudüs'ü alarak Mescid-i Aksa'yı tekrar cami yapmıştır(199).

Fatımî, Eyyûbî, Selçuklu hükümetleri idaresinde kalan Kudüs 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlılara geçmiştir. Şehri çevreleyen sûru Kanuni Sultan Süleyman 1534 yılında yeniden bina etmiştir (200). Yine Kanuni Sultan Süleyman Sahra Camii'nin duvarlarını, yeşil, sarı, mavi renkte çiniler ile kaplatmıştır. Duvarların alt kısımlarına mermer koydurttu, pencerelere renkli camlar taktırdı(201).

b. Kudüs Mutasarrıflığı ve İdarî Bölümlemesi, Bölgenin Coğrafi Yapısı

Şam memleketinin güney kısmından ibaret müstakil bir mutasarrıflıktır. Batıda Akdeniz sahilinden, Ürdün (Şeria) ve Kızıldeniz'in uzantısında olup, kuzey doğudan Beyrût Vilayeti'yle, güneyde ise Tih (Sahası) Çölü ve Mısır toprakları ile çevrilidir(202).

Suriye Vilayeti'nden ayrılarak müstakil hale gelen Kudüs Sancağı, Filistin diye bilinen bölgenin güney kısmında, 127 köyden oluşan; merkez sancak, 58 köyden oluşan; Yafa, 91 köyden oluşan; Gazze ve 52 köyden oluşan; Halilür Rahman kazalarından meydana gelmektedir. Kudüs'ün ayrı sancak olduğu 1884 tarihli Salname'de: "Kudüs-i Şerif Sancağı müstakil olarak idare olunmaktadır" cümlesiyle açıklanmıştır(203).

Kudüs Sancağı; Kudüs, Yafa, Gazze, Halilür Rahman isimleriyle 4 kaza, 428 köyden meydana gelir(204).

(199) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3606.

(200) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.588-589.

(201) İ.A.(Kudüs mad.F.Buhl), C.VI, s.962.

(202) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3606.

(203) Samur, a.g.e., s.24.

(204) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3607, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.591, A.Şeref, a.g.e., s.191.

c. Kudüs Mutasarrıflığı'nda Bulunan Kazalar

1. Kudüs Merkez Kazası

Beyt-i Lahm: Beyt-i Makdis'e (Kudüs'e) yakın Hz.İsa(a.s.) burada doğduğu için Hristiyanlarca çok önemlidir(205).

2. Halilür-Rahman

Hz.İbrahim'in kabri olan, güzel imar edilmiş, Beyt-i Makdis yakınlarında, tarihçe önemli olan bir yerdir. Kudüs'te kaza merkezidir(206).

Hebron da dene² bu kaza; Kudüs'ün güneyinde Gazze'nin doğusunda eski Filistin toprakları üzerindedir(207).

Ürdün: Şam'ın batısında ve Gütâ'nın kuzeyinde bir nahiyedir. Tabriyye ile Kudüs arasında bir kasabadır(208).

3. Gazze Kazası

Şam ile Mısır arasında güzel bir şehirdir. Muaviye b.Ebî Süfyan tarafından fethedilmiştir(209). Gazze'ye Azza da denir, Filistin'in güney batısında önemli bir ticaret şehridir. Mısır ve Arabistan yollarının kavşağında sahile yakın bir yerdir. Ebu'l-Fida burasını; Kılıçlık, hisarlı ve denizden kum tepeleri ile ayrılmış, meyve bahçeleri olan bir yer olarak tarif ederken, İbn Batutâ; bu müellifin aksine Gazze'yi; Sur'suz, nüfusu kalabalık, birçok camileri olan büyük bir şehir olarak tanıtır(210).

Filistin topraklarında, Kudüs'ten 90 km güney batıda çok eski bir şehir olup, Hz.İbrahim'den önce varolduğu söylenen, şimdiki halde kaza merkezi bir yerdir. Pek çok defa harab ve imar oldu. 71 köyü vardır(211).

(205) Z.el-Kazvîni, a.g.e., s.159, A.Şeref, a.g.e., s.191, A.Cevad, a.g.e., C.I, s.219.

(206) Z.el-Kazvîni, a.g.e., s.187, A.Şeref, a.g.e., s.191.

(207) A.Cevad, a.g.e., C.I, s.321.

(208) Z.el-Kazvîni, a.g.e., s.141.

(209) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.IV, s.202, Z.el-Kazvîni, a.g.e., s.227.

(210) İ.A.(Gazze mad.F.Buhl), C.IV, s.760-761.

(211) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3279.

Gazze; Akdeniz'den 54 m içeride, 2 kum tepesi arasında çok eski bir yer olup, Filistin topraklarının beş büyük beldesinden biridir. 634 de İslâm memleketine katılmıştır(212).

Gazze ve Remle; 1516 yılında Mısır Memlûklularından Yavuz Sultan Selim Han tarafından kati bir zaferle fethedilerek Osmanlı ülkelerine katıldı(213).

4. **Yafa Kazası:** Akka ve Filistin toprakları arasında Akdeniz sahilinde bir şehirdir(214). Yafa, Kudüs'ten 53 km kuzey batıda, Gazze ile Akka arasında, deniz kenarı, çok eski bir yerd. Yunan eserlerinde Bupa, Yafa adıyla geçer, 1 nahiye, 126 köyü vardır(215).

Bu Yafa kasabası, Asya'nın en eski beldelerinden olup, tarihini Tûfan öncesi bir zamana kadar götürülenler vardır. İsrailoğulları bu şehir ile denize ulaşmış, şehir sonraları Romalılar tarafından yakılmıştır(216). Mısırlıların ve Asurluların da zaptına maruz kalmış olan Yafa, 12.asırda Haçlılar tarafından tahribe uğramıştır. Mısır Memlûklarından Osmanlılara geçen Yafa, 1799'da Fransız Napolyon tarafından zapt edilmişse de 1858'de büyük bir deprem ile harab hale gelmiştir(217).

Yafa sonradan yine tamir görüp, bir kıyı şehri olarak, Kudüs'e bağlı bir kaza merkezi yapılmıştır.

d. Filistin Bölgesi

Önceleri: Arz-ı Kenân, bazı Avrupa eserlerinde Arz-ı Mukaddes, İbrance adı ile; Erets Israel diye adlandırılan memleket olup, şimdi umumî olarak Filistin denilmektedir. Filistin adı tarihin ilk çağlarına kadar gider(218).

(212) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.564. A.Rifat, a.g.e., C.V, s.136.

(213) İbrahim Hakkı Çuhadar, Sucûdî'nin Selim-nâmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1988, s.18-19.

(214) Y.el-Hamavî, a.g.e., C.V, s.426.

(215) Ş.Samu, a.g.e., C.VI, s.4784.

(216) A.Cevad, a.g.e., C.III, s.343.

(217) A.Rifat, a.g.e., C.VII, s.195.

(218) İ.A.(Filistin had.F.Buhl), C.IV, s.636.

Önceleri Gazze ile Yafa arasında, Kenan diyarının güneyinde, Arz-ı Mukaddes'in batısında, sahil boyunca uzanan kısma ait olan Filistin adı sonraları Şam kıtasının bütün güney kısmını içine alarak, Fenike'nin güney yarısını ve bütün Arz-ı Mukaddes'i ve Lût Gölü havzasını içine alan sahaya denilmiştir.(219).

Palestine de denen Filistin, önceleri İsrailoğullarının iskan ettikleri bir kısım arazi olup, bugün Kuds-ü Şerif Sancağı ile, Beyrût ve Suriye Vilayetleri'nin birer kısmından ibaretti.(220).

Filistin'e, Kudüs, Halilü'r-Rahman, Gazze, Nâblus, Askalân, Havran dahildir. Arabistan ile Suriye arasında bulunan Filistin bölgesini Romalılar; Celile, Sâmiriyye, Yahudiyye, İbraniyye adlarıyla dört kısımda isimlendirmişlerdir. Sonraları üçe taksim etmişlerdir. M.Ö.1261 ve M.Ö. 1243 yılları arası 18 yıl Filistinliler, Yahudileri esaret zinciri içine aldılar. Sonraları, Hz.Davud(a.s.) Filistinlileri itaat altına aldı. Filistin bölgesi sonradan Farıslar, Selûsidler, Romalılar gibi toplulukların idaresinde kalmıştı.(221).

Hz.Ömer(r.a.) zamanında Şam toprakları ile Filistin'de fethedilerek sanayi ve ticareti artmıştır. Haçlıların zaptından Selahaddin Eyyûbî tarafından kurtarılmış, Timur'un tahribine uğramış, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştı (222).

Filistin'e Osmanlılar zamanında Hayfa'dan Kudüs'e kadar demiryolu yapılmıştır. Filistin'de 750 köy vardır. Kudüs, Habron, Remle, Gazze, Yafa, Hayfa, Akka, Safde, Nâsıra, Cenîn, Nâblus, Selt vs. şehir ve kasabaların hepsi Filistin topraklarındadır(223).

(219) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3421.

(220) A.Cevad, a.g.e., C.II, s.569.

(221) A.Rifat, a.g.e., C.V, s.208-209, A.Cevad, a.g.e., C.II, s.569.

(222) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3423.

(223) Ş.Sami, a.g.e., C.V, s.3424.

S O N U Ç

Araştırma tezimizde Irak ve Suriye toprakları olarak bilinen bu tarihi bölgeyi, ulaşabildiğimiz kaynaklar ile tarihi coğrafya ve 19.asırın sonuna doğru idari taksimattaki yeri bakımından ortaya koymaya çalıştık.

Anadolu ile tarihi ve coğrafi bakımdan iç içe olan, bu bölgelerin Türk araştırmacıları tarafından bilinmesi çok önemlidir. Tarih boyunca hangi milletler ve devletler Ortadoğu'da hüküm sürmüşler, meydana getirdikleri önemli eserleri nelerdir, ne kadar süre bu topraklarda barınabilmişler, bu bölgedeki beldeler tarihin hangi devirlerinde kurulmuşlar, insanlığa; ilmi, tarihi ve kültürel bakımdan neler ulaşabilmiştir, hangi beldeler harabolmuş, ne gibi eserler ayakta kalabilmiş, işte biz Irak ve Suriye bölgesinde bunları ortaya çıkarmaya çalıştık.

Aynı zamanda özellikle 1516'dan yani Yavuz Sultan Selim'den bu yana ecdadımızın bu toprakları nasıl idare ettiklerini ve ne gibi hizmetler götürdüklerini kısmen de olsa öğrendik. Bu bölgeyi ve beldelerini tanımak, bizi Ortadoğu'nun tarihi coğrafya açısından ne kadar mühim bir yer olduğu düşüncesine götürdü. İnsanlığın ilk devirlerinden beri bu topraklarda yaşadığı ve bu bölgede tutunmak için devletlerin ne gibi mücadeleler verdiklerini gördük. Bundan sonraki araştırmalarımızda bu bölgenin demografik, stratejik, sosyo-ekonomik yapıları incelenebilir.

Günümüzde Ortadoğu'nun jeopolitik ve jeostratejik önemi çok büyüktür. Dünya'nın en zengin petrol yatakları buradadır. Tarihin ilk devirlerinde bu bölgeler nasıl önemli ise, bugün de önemini muhafaza etmektedir. Bu nedenle, her yönden bu bölgelerin bilinmesi lazım gelmektedir.

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

- Abdurrahman Şeref Efendi; "Coğrafya-i Umûmî", Karabet Matbaası, 3. Baskı, İstanbul, 1895.
- Ahmet Cevdet Paşa; "Tezâkir", (Yayınlayan: Cavid Baysun), 4 Cilt, T.T. K. Yayınları, Ankara, 1963.
- Ahmet Hamdi, "Usul-i Coğrafya-ı Kebîr", İstanbul, 1875.
- Ahmet Rifat Efendi, "Lügat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye", 7 Cilt, Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1881-1882.
- Ali Cevad, "Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı", Mahmutbey Matbaası, 4 Cilt, İstanbul, 1895.
- Aynî Ali, "Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsâ-ı Mezâmîn-i Defter-i Divan", İstanbul, 1863.
- Baykara, Tuncer, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş", T.K.A.E. Sevinç Matbaası, Ankara, 1988.
- el-Belâzurî, "Fütuhu'l-Büldân", (Çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1987.
- Çuhadar, İbrahim Hakkı, "Sucûdî'nin Selim-nâmesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), E.Ü.S.B.E., Kayseri, 1988.
- el-Hamavî, Yâkut b. Abdullah, "Mu'cemü'l-Büldân", Beyrût Kitabevi, I-II, 1968, III-V, 1957.
- Hayr, Saffûh, "Suriye", Dimaşk, (Şam), 1985.
- İbn Batuta, "Seyahatnâme", (Yayınlayan: Şerif M) , İstanbul, 1916.
- İbn Kemal, "Tevârih-i Âl-i Osman", (Yayınlayan: Şerafettin Turan), I, II, VII.

- İbrahim, Mustafa, "İraf Bilâdek", Haşimî Matbaası, Dımaşk(Şam), 1953.
- İslâm Ansiklopedisi, 13 Cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945-1988.
- Kâtip Çelebi, "Cihannüma", İstanbul, 1732.
- el-Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed, "Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-ibâd", Sâdır Kitabevi, Beyrût, 1969.
- Keskin, Mustafa, "Millî Mücadele'de Hint Müslümanlarının Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)", (Basılmamış eser), Kayseri, 1989.
- Konrapa, M. Zekâi, "Bolu Tarihi", Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1960.
- Köprülü, M. Fuad, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- Kunt, İ. Metin, "Sancaktan, Eyâlete", İstanbul, 1978.
- Mehmet, Hikmet, "Coğrafya-ı Umrânî", Nişan Berberiyân Matbaası, İstanbul, 1894.
- Mehmet Neşri, "Kitab-ı Cihannüma", (Yayınlayan: F.R. Ünat-M.A. Köymen), Ankara, 1949-1953.
- Mustafa Nuri Paşa, "Netâyic'ül-Vukuat", (Sadeleştiren: Neşet Çağatay) 4 Cilt, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1979-1980.
- Öngör, Sami, "Coğrafya Sözlüğü", Maarif Basımevi, İstanbul, 1959.
- Pakalın, M. Zeki, "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü", 3 Cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946.
- Safvet Bey, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmânî", Amire Matbaası, İstanbul, 1913.
- Sahillioğlu, Halil, "Studies On Turkish-Arab Relations, Annual-1986", "Et-Taksimâtü'l-İdarîyyetü fi'l-İrak-ı Ahdi'l-Osmanî" (s.224-248), İstanbul, 1986.
- Samur, Sabahattin, "Suriye Vilayetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908)", A.Ü.S.B.E., (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989.
- Severcan, Şefâettin, "Keşfi'nin Selim-nâmesi", (Basılmamış Master Tezi), E.Ü.S.B.E., Kayseri, 1988.
- Şemseddin, Sami, "Kâmusu'l-Âlâm", 6 Cilt, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889-1898.
- Toğan, Z. Velidî, "Umûmî Türk Tarihine Giriş", İstanbul, 1970.
- Turan, Osman, "Selçuklular Zamanında Türkiye", Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1971.
- Uğur, Ahmet, "İbn-i Kemal", Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir, 1987.
- Ünat, Faik Reşit, "Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu", 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, "İslâm Tarihi Dersleri", A.Ü.İ.F. Yayınları, No. 154, Ankara, 1982.
- Yükseköğlü, Kadriye, "Şükri Bitlisi ve Selim-nâmesi", (Mısır Seferi) Basılmamış Lisans Tezi, E.Ü.İ.F., Kayseri, 1988.